

GİRESUN
ÜNİVERSİTESİ . UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TARİH ANA BİLİM DALI
Yüksek Lisans Tezi

Tuğba ALTIN
162004013

2019

GİRESUN

T.C.

GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
TARİH ANABİLİM DALI

ORHUN ABİDELERİNDE KUTSALLIK ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUĞBA ALTIN

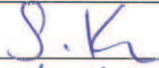

Tez Danışmanı: Dr.Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ

Giresun 2019

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik öğrencisi Tuğba Altın'ın Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı başlıklı tezini incelemiş olup aday 05/07/2019 tarihinde, saat:..... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvanı, Adı Soyadı	İmzası
Üye (Başkan)	Prof.Dr. Fatih Ünal	
Üye	Dr.Öğr. Üyesi Selim Karakaş	
Üye	Dr.Öğr.Üyesi Emrullah Kaleli	
Üye		
Üye		

ONAY

...../...../201..

Prof. Dr. Güven ÖZDEM
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta Yeterlilik tezi olarak sunduğum “Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

05/07 /2019

Tuğba ALTIN

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.ORHUN ÂBİDELERİ (ORHON YAZITLARI/ANITLARI/ KİTABELERİ/ TÜRK BENGÜ TAŞLARI/GÖKTÜRK KİTABELERİ/ÖTÜKEN TÜRK KİTABELERİ/KÖL TİĞİN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARI.....	13
1.1 .Köl Tigin Yazıtı	13
1.2.Bilge Kağan Yazıtı	16
1.3.Bilge Tonyukuk Yazıtı	17
1.4.Orhun Yazıtlarının Bulunuşu	18
1.5.Orhun Alfabesi	22

İKİNCİ BÖLÜM

1.ORHUN ABİDELERİNDE KUTSALLIK TELAKKİSİ.....	24
1.1.Kutsal, Kutsiyet, Kut Kavramlarının Etimolojisi Ve Anlamı	24
1.1 .1.Kutsallık.....	24
1.1.2. Kutsiyet	28
1.1.3.Kut.....	30
1.2 Orhun Abidelerinde Kutsallık Öğeleri	35
1.2.1.Gök Tanrı	35
1.2 .2.Umay	43
1.2.3.Yer-sular	49
1.2.4.Töre	54
1.3.Geleneksel Türk Dini (Gök Tanrı)	63
1.4.Atalar Kültü.....	69
1.5.Tabiat Kuvvetlerine İnanma	71
Sonuç	77
Kaynakça	81

Özgeçmiş 85

ÖNSÖZ

Tez çalışmamız, “Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı” adını taşımaktadır. Araştırmanın amacı, Göktürk devletinin ikinci döneminden kalmış Türk dilinin ve tarihinin yazılı ilk metinleri olan Orhun Abideleri’nin kutsallık olgusu bağlamında incelenmesidir.

Bu tezin önemini, Türk adının geçtiği ilk Türkçe metin olan bu kaynak eserin kutsal olgusu ekseninde ne gibi problematikler taşıdığına ortaya konulması oluşturuyor. Zira bu fenomenin izah edilmesi, Türklerin devlet düzeni ve bunu sağlamak için ortaya koydukları mücadeleleri, devlet ve millet arasındaki ilişkilerin düzenlenişi, Türklerin bozkır töresi, örf ve adetlerinin inanç ve kutsal ile ilişkisinin anlaşılmasını da sağlayacaktır. Bu yönüyle kutsallık vasfına haiz olan bu taşlar, dikildikleri Ötüken sahasının yer-sularını da kutlu kılmaktadır. Kutsallık mefhumunun yansımalarını oluşturan kutsal mekân ve zaman, metinlerin ana temasını oluşturur. Taşlardaki kutsiyetin bir nedeni de Tengri (Gök) kavramıyla bağlantılı olmasıdır. Eski Türklerde kutsallık Gök merkezli olup yer ve su kültleri sistemi tamamlamaktadır.

Bahsettiğimiz üzere “Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı”, adını verdiğimiz bu çalışmada Göktürk tarihi ve kültürü, yazıtlardaki kutsiyet öğeleri (tengri, umay, yer-su, kut, töre) bağlamında incelenmeye gayret edilmiştir. Araştırmada takip edilen yöntem, meselenin analitik bir yaklaşım ve sentetik bir bakış açısıyla objektif biçimde ortaya konulmasıdır.

Buna göre tez, giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Girişte, konunun mahiyeti, sınırları, araştırmanın önemi, amacı ve metodolojisi ile yazıtların ait olduğu dönem olan II. Göktürk tarihi hakkında genel bir malumat verilmiştir. Birinci bölümde Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk ile ilgili kısa bilgiler aktarılmış, Orhun Yazıtları’nın bulunuş ve çözümlenişinin tarihçesi, Göktürk alfabesi ve yazıtların içeriği ele alınmıştır. İkinci Bölümde ise, eski Türk inancı hakkında bilgi verilerek, Orhun Abidelerindeki kutsallık telakkisi yazıtlar örneğinde çeşitli cepheleriyle ortaya konularak, inanç öğeleri, kutsallık kavramı ve sembolleri incelenmiştir.

Bu vesileyle danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Selim Karakaş’a ve bana her konuda desteklerini esirgemeyen değerli aileme teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET**ORHUN ABİDELERİNDE KUTSALLIK ANLAYIŞI****ALTIN, Tuğba****Yüksek Lisans Tezi****Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı****Tez Danışmanı: Doktor Üyesi Selim KARAKAŞ****2019**

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “ Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı” adını taşıyan bu çalışma, Göktürk devletinin ikinci döneminden kalmış Türk dilinin ve tarihinin yazılı ilk metinleridir. Tezimizde metinlerin içeriği kutsallık olgusu kapsamında incelenmiştir. Giriş bölümünde II. Göktürk tarihi hakkında malumat verilmiş, birinci bölümde, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk hakkında kısa bilgiler sunulmuş ve Orhun Yazıtları’nın tarihçesi ve alfabesi anlatılmıştır. İkinci bölümde Eski Türk dini ve Orhun Abidelerinde inanç öğeleri, kutsallık kavramı ve kutsallık sembolleri incelenmiştir.

Türk adının geçtiği ilk Türkçe metin olan bu kaynak eserin kutsal olgusu ekseninde ne gibi problematikler taşıdığına ortaya konulması, Türklerin devlet düzeni ve bunu sağlamak için ortaya koydukları mücadeleleri, devlet ve millet arasındaki ilişkilerin düzenlenişi, Türklerin bozkır töresi, örf ve adetlerinin inanç ve kutsal ile ilişkisinin anlaşılmasını da sağlayacaktır.

Anahtarsözcükler: Kut, Orhun Abideleri, Eski Türk İnancı, kutsallık, inanç.

ABSTRACT**THE UNDERSTANDING OF HOLINESS IN ORKHON MONUMENTS****ALTIN, Tuğba****Department of the Republic of Turkey****Thesis Advisor: Doctor Selim KARAKAŞ****2019**

This study, which I prepared as a master thesis, is called “The Understanding of Holiness in Orkhon Monuments” is the first written texts of the Turkish language and its history from the second period of the Göktürk state. In our thesis, the contents of texts has been examined within the scope of the phenomenon of holiness. In the introduction part, information about the history of II. Göktürk was given. In the first chapter, the brief information about Köl Tigin, Bilge Kagan and Tonyukuk was presented and the history and alphabet of Orkhon Inscriptions were explained. In the second chapter, in Old Turkish religion and Orkhon monuments the elements of faith, the concept of holiness and symbols of holiness has been examined. The first Turkish text which the Turkish name is mentioned, in this resource in the axis of the holiness phenomenon, uncovering what kind of carrying problematics will provide that the state order of the Turks and their struggle to ensure this, regulation of relations between state and nation, and the the steppe rituals of the Turks customs and traditions, and also understanding of the relationship between faith and the sacred.

Key Words: Kut, Orkhon Inscriptions, The Old Turkish Religion, holiness, religion.

KISALTMALAR

a.g.t	: adı geçen tez
bkz	:Bakınız
BK	:Bilge Kağan Yazıtı
C.	:Cit
Çev	: Çeviren
DİA	: Diyanet Ansiklopedisi
DTCF	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed	:Editör
Hız	:Hazırlayan
KT	:Köl Tigin Yazıtı
KB ve KTY	: Kutadgu Bilig
S	:Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TK	:Tonyukuk Yazıtı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Yay	:Yayınları

GİRİŞ

Tarihte Türk adını alan ilk devlet olan Göktürkler 6.yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Bu devlet Hunlardan sonra ikinci büyük Türk devletidir. Hunlardan sonra yaklaşık iki yüz yıl sonra ortaya çıkmıştır. Bu devlet kaynaklarda farklı söyleyişlerle “Türk”adıyla kaydedilmiştir. Orhun Yazıtlarında bir defa Kök Türk(Türkiye Türkçesine uygun olarak Gök Türk adı kullanılmaktadır.) ismiyle anılmış ve daha ziyade Türk ismiyle yer almıştır¹. Göktürk devletini Bumın Kağan Ötüken merkez olmak üzere 552 tarihinde kuruldu. Mo-kan Kağan döneminde devlet güçlü zamanını yaşadı. Bu dönemden sonra kaynaklarda bilgiler azalmıştır. Taspar Kağan kendi döneminde Budizm dinine meylederek devletin çöküşünü hazırladı. Taspardan sonra devlet Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrıldı (582). Doğu Göktürk Devleti kağanı She-tu İşbara Çin’e karşı mücadeleler verdi ama başarılı olamadı. İşbara devleti toparlamak için uğraştı. Devletin içinde boylar karışıklık ve kıtlık nedeniyle ayrılıyordu. İşbara Çin’den destek alıp boyları kendine bağlamak istedi ve sınır anlaşması yapıldı. Tou-lan Kağan’dan sonra Shih-pi Kağan dönemi Doğu Göktürk Devleti’nin güçlendiği dönemdir. (609-619). Shih-pi Kağan’dan sonra devlet gücünü kaybetmeye başladı. Göktürk devletin yıkılmasının nedeni törelerinin, adetleri ve geleneklerinin değiştirmesi ve bozulmasıdır. Sir Tarduşlar ve diğer Türk boyları Çin’in desteğini alarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Böylece Doğu Göktürk Devleti ortadan kalktı (630).

630 yılının baharında İl Kağan T’ang hanedanına esir düşünce halkı başsız kalmıştı. İl Kağan’a bağlı halk, Çin’in kuzeyinde avlanması için izin verildi ve kağan da bir av esnasında Çinliler’in tuzağına düştü². Çin’in tuzağına yakalanan on binden fazla Gök-Türk askeri savaş meydanında can verdi³.Başsız kalan halk Sie-yen-to (Tarduş) topraklarına ya da Batı bölgelerine göçmüşlerdi. T’ang hanedanına bağlananlar da hayli kalabalıktı. Bazıları Doğu Türkistan (Hsi-yü)’a hareket etti.

¹ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul,2017,s.123.

²A. Taşağıl, **Kök Tengri’nin...** s.153.

³ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, TTK, Ankara,2014,s.232.

Büyük kısmı Çin'e geldi⁴. Çin'e gidenlerin sayısı yüz bine ulaştı. Çin'in sınırında yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'aitsung ve Çinli devlet adamları endişe etmesine neden oldu⁵. Bunun üzerine Çin imparatoru, sınırların korunması ve Göktürklerin yerleştirilmesi konusunu sarayda müzakereye açtı ve çeşitli görüşleri dinledikten sonra devlet ricalinden Wen Yen-bo'nun teklifini kabul etti. Bunun üzerine Shou-fang toprakları önce ikiye ayrıldı. Doğu sınırı You-chou oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou idi. T'u-li Kağan'ın Doğu Göktürk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar Shun, You Hua ve Ch'ang gibi askerî garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu. İl Kağan'ın idare ettiği topraklar ikiye ayrıldı. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölününce altı vilayet oldu. Çin'e bu sıralarda gelen Türklerin sayısı on bini bulmuştu⁶. Çin'e karşı ilk başkaldırının 639 tarihinde olduğunu görmekteyiz⁷. Bu önemli olay başarısız olsa da Göktürk devletinin yeniden kurulmasında payı vardır. Bu ihtilal teşebbüsü Çinlilerin Türklere karşı düşünce ve politikalarını değiştirmesine neden oldu. İsyan katılan Türk beyleri ve yakın akrabaları yakalanıp idam edildi. Kürşad'ın bütün ailesi tutuklanıp katledildi⁸. Daha sonra Sarı Nehrin kuzeyinde bir karargâh kurularak idari düzenlemeler yapıldı. Kürşad isyanından sonra Türkleri Çin'den çıkarmak istediler (639). Bunun üzerine yapılan savaşlarda Sir Tarduşlar ülkelerini korumuşlardır⁹. Tarduşlar tarafından aldıkları mağlubiyetten sonra, Ch'e-pi Kağan Karluk ve Kırgızlar'ın desteğini aldı. Askeri gücü otuz bine çıkınca bağımsızlığını ilan etti. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Çinliler onun kendilerine vassal olmasını istiyordu. Üzerine gönderilen ilk kuvvetlerini yendi ise de Karluk,

⁴ Ahmet Bican Ercilasun, **Türk Kağanlığı Türk Bengü Taşları**, Dergâh, İstanbul, 2016, s.213.

⁵ A. Taşağıl, **Göktürkler...** s.237.

⁶ A. Taşağıl **Kök Tengri'nin...** s.155.

⁷ Chiu T'ang -shu, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, (hz. İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal), TTK, Ankara, 2017, s.25. Bu olay Eski T'ang Tarihinde şu şekilde anlatılmıştır. "T'u-li Kağanın biraderi Chieh -she-shuai, Chen-kuan saltanat devresinin ilk yıllarında yani, 627'lerde huzura çıkmış ve saray muhafızları sanggünü olarak atanmıştı. 13.yılda 639 İmparator Ch'ang-an'daki saraydan çıkıp Chiu-ch'eng Sarayına doğru yola koyulduğunda, o yani Chieh-she-shuai kendi bölüğünden 40 kişi ile anlaştı; bunlar Ho-ko-lu 'yu koruma atına alıp geceleyin İmparatorun ordugâhına sokuldular; tam dört sıra kalın perde-duvarı aşılar; yaylarını gererek rastgele ok atmağa başladılar ve böylece onlarca saray muhafızı öldürdüler. Garnizon kumandanı Sun Wu-k'ai askerleriyle cesurane bir şekilde hücum geçince, bunlar geri çekildiler ve kuzeye Wei suyuna doğru kaçtılar; maksatları bölük olmağı. Fakat hepsi yakalandı ve idam edildi. Ho-lo-ku ise, affedildi ve "Tepelerin Ardına" sürüldü..."

⁸ Saadettin Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Berikan, Ankara, 2011, s.105.

⁹ A. Taşağıl, **Kök Tengri'nin...** s.157.

Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine mağlup olup yakalanarak T'ang hanedanının başkenti Chang-an'a getirildi¹⁰. Ch'e-pi Kağan'ın bağımsızlık teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanınca Göktürkler Çin'e bağlanmak zorunda kaldı. Çin, Türkleri yönetmek için askeri valilikler kurdu¹¹. Böylece Doğu Göktürk ülkesinde büyük siyasi boşluk yaratıldı. Pek çok Türk boyları Çin'e bağlandı.650 yılından sonra uzun bir süre isyan hareketi olmadı. 679 yılında büyük isyan hareketi doğuda yaşandı¹². Birinci isyan bağımsızlık hareketi başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra Çinliler geleneksel politikalarını uygulayarak Türk beylerin aralarını açtılar. Çinliler isyancıları öldürmeyeceklerine söz verdiler ama sözlerini tutmadılar. Bug Börü¹³(Aşina Funien) ve Ubangu Arslan(A-shih-te Wen-fu) başta olmak üzere elli dört Türk beyini öldürdüler¹⁴.

Devletin kurucusu, Çin yıllıklarında adı A-shih-na Ku-tu-lu olarak geçen Kutlug Kağan'dır. Türk sülalesinden Börülülere mensuptur. İl Kağan'n akrabası olan Kutlug ilk başlarda boy beyiydi ve tudun unvanını taşıyordu¹⁵.Funyan'ın mağlubiyetinden sonra Türkler dağılmışlardı¹⁶ ve Tsuntsay dağına yerleşerek Heyşaçen kasabasına (Çogay Kuzı) geldiler. Türkler yeniden toparlanmaya başladılar ve güçlerini birleştirdiler. Sayıları 5 bin kadardı. Uygurların ve Dokuz Oğuzların yağmalayıp atlarını çaldılar. Kutlug yanına eski devlet erkânı ve askerlerini aldı ve onlarla isyan hareketini başlattı. Bu harekette II. Göktürk Devleti'nin kurulmasını sağlayan ünlü devlet adamı ve komutan Tonyukuk da vardı. İsyân hareketi başarılı

¹⁰ S.Gömeç, **Kök Türk...** s.109. A.Taşagül, **Kök Tengri'nin...** s.157.

¹¹ A.Ercilasun, **Türk Kağanlığı Türk Bengü...** s.238.

¹² Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**,(çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge, İstanbul,2006.s. 210-212. Bu isyan hareketi kaynakta şu şekilde geçmiştir. "T'u-küe'lerin iki güruhunun reisleri A-şi-te Wen-fu ve Feng-çi Şan-yü Tu-hu-fu'luğu (genel valilik) bölgesi içerisinde birlikte (Çin'e karşı) ayaklandılar. Ni-şu-fu'yu kağan ilan ettiler. Bunun üzerine yirmi dört vilayetteki barbarlar ayaklandılar. Kao-tsung Hung-lu-k'ing (vasal devletler ve devlet konukları dairesi başkanı)Siao Sse-ye'yi ve Yu-ts'ien -niu Tsiang-kün (sağ kılıç alayı generali) onlara saldırımları için gönderdi. Wen-fu tarafından yenilgiye uğratıldı ve askerleri öldürüldü. Bunun üzerine bir ferman yayınladı. Komutanlar ve 30.000 bin fazla askerle Wen-fu saldırmasını emretti. Wen-fu'yu ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ni-şu-fu emrindekilerden biri tarafından öldürüldü..."

¹³ A.Taşagül, **Kök Tengri'nin...** 159.Farklı bir yazımı vardır. A-shih-na Fu-nien.

¹⁴ A. Taşagül, **Kök Tengri'nin...** s.158-159. S.Gömeç **Kök Türk...** s.113-114.

¹⁵ S.Gömeç, **Kök Türk...** s s.117.

¹⁶ Liu Mau-Tsai **Çin Kaynaklarına Göre...** s 212. Yung-lung yılında (680) bu galibiyet T'u-küe'ler Hie-li Kağan'ın ağabeyini A-şi-na Fu-nien adındaki oğlunu Hia-çov vilayetinde törenle karşıladı ve onu kağan olarak ilan etti. Boylar çağrısına defalarca uydu ve ona katıldı... A-şi-na Fu-nien öylseinde sıkıştırıldı ki (P'ei) Hing-kien'e gitti. Ve bağlılığını bildirdi. Sonunda (P'ei) Hing-kien onu yakaladı ve başkente getirdi, orada doğu pazarında idam edildi.(681).

oldu ve Göktürk Devleti bağımsızlığını kazandı. 682 yılında Ötüken’de Oğuzlar yenilip devlete bağlanınca Kutlug, devleti derleyip, toplayan, devlet kuran anlamlarında İl-teriş unvanını aldı ve kendini kağan ilân etti. Devletin idaresini yeniden oluşturdu. Kardeşlerinden Beg Çor’u Şad, Tuo-hsi-fu’yu da yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı¹⁷. Kitabelerde bu isyanın nasıl geliştiği anlatılır¹⁸:

“Babam hakan on yedi er ile dışarı çıkmış. Dışarıya yürüyor diye haber işidüp şehirdekiler dağa çıkmışlar dağdakiler inmişler. Derlenüp yetmiş erkek olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam hakanının ordusu kurt gibi imiş düşmanı koyun gibi imiş. İleri, geri sefer ederek derlemiş, çoğalmış. Hepsi yedi yüz er olup ülkesini hakanını kayıp etmiş olan milleti, cariye ve kul olmuş milleti, Türk türesi bozulmuş olan milleti ecdadının türesince vücuda getirilmiş, harekete getirmiş. Tölüs ve Tarduş milletini tanzim etmiş”.

Kutlug ve Tonyukuk devletin düzenini kurduktan sonra 681’de Çin’in Yün-chou eyaletine baskın yaparak birçok esir, otuz bin civarında deve, at ve koyun ganimet ele geçirildi. Çogay (Yin) dağları, Huang-ho büyük dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesinin kuzey eteklerini yazlık ve Karakurum’u kışlık merkezi yaparak hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri Ötüken idi¹⁹. Tam bu sırada Dokuz Oğuzlar’dan gelen kaçak gelen kişi tehlikeyi bildirdi. Bu tehlike ise iki boyun (Dokuz Oğuz-Kitan) Göktürlere karşı birleşip saldıracak olmalarıydı. Bunun üzerine Kutlug rakipleri harekete geçmeden hemen saldırması gerektiğini anlayıp iki bin kişilik ordusuyla, altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etti. Bu muharebedeki başarı Türklerin Ötüken’e hâkim olmalarını sağladı²⁰. Bundan sonra Çin’e akınlar yapıldı. 682-687 yıllarında buralara toplam kırk altı sefer düzenlendi. Ülkede düzeni sağladıktan sonra İteriş Kağan hastalanarak öldü (692)²¹. Bilge ve Köl Tigin küçük

¹⁷S. Gömeç, **Kök Türk...** s.117. A.Taşagıl, **Kök Tengri’nin...** s.159. L.N. Gumilöv, **Eski Türkler**, Birleşik, İstanbul,1999, s.350-351. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, İstanbul,2002, s.113.

¹⁸ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, TDK, Ankara, 2011,s.35.

¹⁹ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü...** s.113. D.Sinor, **Erken İç Asya Tarihi**, İletişim, İstanbul,2000,s.419.

²⁰ A. Taşagıl, **Kök Tengri’nin...** s.160.İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.113-114.

²¹ Erhan Aydın, **Orhon Yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ong, Küli Çor, Bilge Kültür Sanat**, İstanbul,2017.s.57. “İteriş Kağan ölene kadar kırk yedi sefer düzenlemiş, yirmi kez savaşmış... Asileri diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş yasaları kazanıp sonsuzluğa uçup gitmiş. Babam kağan ilk önce Baz Kağan’ı balbal (olarak) dikmişler...”

olduğundan tahta kardeşi Kapgan geçti²². Kapgan'ın kağan olmadan önceki adı Böğü Çor'dur ve Çin kaynaklarında Mo-ch'o şeklinde geçer. Kapgan ilk iş olarak 693 yılında Ordos'taki Ling vilayetine saldırdı ve Çinli General Li To-tsu'yu yendi. Aynı sene içinde bölgeye yedi kez sefer düzenledi²³. 696 yılında Kıtay'ların önderi Li Tsin-çong Han bu bölgede bir Çin ordusunu mağlup etti. Bir müddet sonra ayaklandılar. Kıtaylar Kapgan Kağan'a bağlıydı ama onlar bağımsız olmak istiyorlardı. Kapgan Kağan Çin tahtında bulunan İmparatoriçe Wu ile Kıtaylar'a karşı ortak harekâta girişmek üzere anlaştı²⁴. Kitanları Ho-pei bölgesinde yenilgiye uğrattı ve sonra imparatoriçeden isteklerini sıraladı. Bu istekleri 100 bin hu tohumluk darı (1 hu: 12,5 kg), 3 bin tarım aleti, 10 bin libre demir (1 libre: 453 gr) ve Çin topraklarında oturan Türklerin anavatana iadesi idi²⁵. Sonra Kapgan Kırgızlara yöneldi. Bu sefere Tonyukuk da katıldı. Bu seferin yapıldığı zaman mevsim kıştı. Bu şartlarda sefer uzun ve yorucu idi. Kırgızlar Çin ve diğer boylarla anlaşıp Göktürlere saldıracaktı. Bunun erkenden farkına varan Türkler hemen saldırıya geçti. İlk Kırgızları (697) ve daha sonra Türgişleri mağlup etti (699)²⁶. Kapgan Kağan, Kitan isyanını bastırdıktan sonra Çin'den bazı isteklerde bulundu ancak Çin sarayı Kapgan'ın isteklerini yapmak istemedi. Bu isteklerden biri de kızlarından birisini gelin olarak göndermekti. Ayrıca evlilik teklifi dışında birçok isteklerde bulunmuştu. (Bu istekleri ise, Ch'an -yü-tou- hu-fu topraklarını kazanmak ve devletinin sınırları içinde yaşayan Sogdluları istemek) . Bu hususta T'ang hanedanı yıllarca Göktürleri oyalama yoluna gittiler. Kapgan Kağan istediği eş gönderilmediğinden bu defa 100 bin kişilik bir orduyla Çin'e hücum etti.(Çin kaynaklarında bu savaşın nedeni belli değildir. Kapgan Kağan aniden Çin'e saldırmıştır.)Savaşın devam ettiği sıralarda Çin İmparatoriçesi Kapgan'ı öldürene prens unvanı verme vaadinde bulundu. Çinliler Türk ordularının karşılıklarına bile çıkamıyordu çıkanlar ise perişan oluyordu. Binlerce

²² S.Gömeç, **Kök Türk... 117**. Ahmet Taşağıl "Türk", **DİA**, CXXXXI, 2012,s.470.

²³ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli... s.115-116**.A. Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü... s.260**.

²⁴ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**,(çev Dr. M. Reşat Uzman), Ötüken, İstanbul,1980,s.117. S. Gömeç, **Kök Türk... s.133**.

²⁵ S.Gömeç, **Kök Türk... 130**. A.Taşağıl **Kök Tengri'nin... s.162**.

²⁶ İ.Kafesoğlu **Türk Milli... s.116**. A.Taşağıl, **Kök Tengri'nin... s.162**.

esir alındı. Çin imparatoru Kapgan'ın isteklerini kabul etmek zorunda kaldı²⁷. O, orduyu ve idareyi yeniden teşkilatlandırdı (699). Kapgan Kağan, sol kanat şadlığına kardeşi To-si-fu Beg'i, sağ kanat şadlığına İlateriş'in oğlu Mo-chü (Bilge Kağan)'ı tayin etti. Kendi oğullarını Böğü ve İni İl Kağan'ı her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla vazifelendirdi. Ayrıca "Küçük Kağan" Ch'u-mi-k'un gibi Türgiş'lerin (On ok'ların reisi) oldu. Böylece geniş batı topraklarını idare edecekti²⁸. Türkler ve Çinliler arasındaki savaş yeni bitmişti. Bunu fırsat bilen Türgişler yılın sonuna doğru ayaklandı. Kapgan Kağan'ın emri üzerine İnel ve Bilge tarafından sevk edilen batı orduları grubu ile birlikte Tonyukuk da bu kuvvetlere katıldı. Altayları aşırıp Cungarya'ya varır Bulçu²⁹, da Türgişler'i yenilgiye uğrattılar. Bu savaşta Türgiş beyi Üç İlli(U-che- le) yakalanıp, tesirsiz hale getirilip Bulçu zaferinde Türgişlerin bütün To-lu ve Nu-shih-pi ve Tuo-lu kabilelerini yani Balkaş, İli, Issık Köl ve Talas bölgelerindeki Türkleri Göktürk birliğine bağladı. Kağanlığın sınırları Kengü Tarban'ave Fergana'ya dayandı³⁰. Bu arada Bilge 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocukları, kadınları, at sürülerini ele geçirmişti³¹. Daha sonra Araplar güneyden Türkleri bastırmaya başladılar. Bu sıralarda Tonyukuk'un yüksek kumandası altında Göktürk orduları grubu Bulçu-Yarış Ovası-Çu ve Talas havzaları Karadağ kuzeyi üzerinden Yinçü-Öğüz kıyılarına vardı; nehri geçerek Mâveraünnehir'de Kızıl-kum çölüne daldı ve tam güney istikametini ele geçirdi. Ordunun bir kısmını İni İl idaresinde burada bırakan Tonyukuk güneye ilerledi ve U-che-le'nin oğlu olan Türgiş başbuğu So-ke idaresindeki Sogd halkı teslim oldu. Arkasından Ek-Tağ 'ını da geçen Göktürk ordusu Demirkapı'ya ulaştı(701)³². Ardından yine Çin'e karşı sefer yapıldı. Tangutların sahası Lung-yu bir akın yapmayı düşünen Kapgan buradan Altı Çub Sogdak 'ına doğru ordu yolladı. Bu sefere Köl Tigin ve Bilge Kağan da katıldı. Bu

²⁷ Akdes Nimet Kurat Göktürk Kağanlığı", Türkler, **Yeni Türkiye**, Ankara, 2002, s.102.S. Gömeç, **Kök Türk...** s.134, A.Taşagıl, **Göktürkler...** s.347-350.

²⁸ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.116.A. Taşagıl, **Kök Tengri'nin...** s.163. A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.266.

²⁹Bulçu ve Bolçu şeklinde okunmaktadır. b kz.Orhun Yazıtları.

³⁰ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.117-118. S. Gömeç, **Kök Türk...** s.133.

³¹ A.Taşagıl, **Göktürkler...** s.352.

³²A. Taşagıl, **Göktürkler...** s.353. İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s,118.

savaş, Ötüken'in kutlu zirvelerinden Iduk Baş'ta oldu. Sogd ordusunun dağılmasından sonra Çinli kumandan Ong-Tutuk (Wei Yüan –chung) idaresindeki 50 bin kişilik ordu da mağlup edildi³³. Bu seferde Köl Tigin Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur³⁴. Kapgan Kağan Çin'e akınlarına devam etti.702 yılında Yen-çu Hia-u, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu bölgelerine 20 sefer yaptı. 704'de Tuen-huang'ın doğusunda Ming-şa-şan Çinli General Çaça Sengün'ün 80 bin kişilik ordusunu dağıttı ve 6000'den fazla Çin askeri öldürüldü. Ning-hia'daki sınır kapısı kuşatıldı. Bu savaştan hemen sonra Çaça Sengün görevinden uzaklaştırıldı. T'ang imparatoru Kapgan'ı esir edene veya öldürene “prens” unvanı ve 2 bin top ipek verileceğini ilan etti³⁵. Ming-şa savaşından sonra Bayırku seferi yapıldı. Bu seferin 705 ya da 706 yılında olması muhtemeldir. Bu sırada Araplar güneyden sıkıştırmaya başlamışlardı. 705 ve 706 yıllarında Kuteybe Belh'i ele geçirdi ama 706'da Paykend saldırısı Sogdlular ve Türkler tarafından püskürtüldü.(Aslında bu saldırıyı bastıran Türkişlerdir.)707'de Kuteybe'yi Belh'den yeniden kovdular. Bu yüzden Araplar şehirde korkunç bir katliam yaptı. Daha sonra birlik duyguları arttı ve Araplar'a karşı koymak için harekete geçildi. Kuteybe, Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdi. Bu sırada Türkiş hakanının öldürüldüğünü görüyoruz³⁶. 709 yılında Çik'ler ve Issık Köl'deki Az'lar Bilge tarafından itaat altına alındı.710 yılında isyan eden Kırgızlar üzerine Bilge ve Köl Tigin kumandasındaki ordu Köğmen Dağı'nı aşıp Songa ormanında ikinci defa onları mağlup etti. Aynı yıl doğudaki Bayırkular, Türkiş-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı. 711 yılında Türkişler yeniden isyan etti. Bunun üzerine Tonyukuk kumandasındaki ordu harekete geçirdi. Bu harekâta ani darbe indirme taktiğini uyguladı ve Türkişler'i gece uykusunda basarak Türkiş kağanı So-ke ve ailesi öldürüldü. Türkiş halkı itaat altına alındı³⁷. 711'deki Türkiş isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beg Türkiş kağanı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. Kırgız kağanın öldürülmesinden sonra Karluklara karşı sefer

³³S. Gömeç, **Kök Türk...** s.138-139. İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.119.

³⁴A.Taşagıl, **Kök Tengri'nin...** s.164.

³⁵İ. Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.119. Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu...** s.117.

³⁶L.N. Gumilöv, **Eski Türkler...** s.376-377.S. Gömeç, **Kök Türk...** s.143.

³⁷S.Gömeç, , **Kök Türk...** s.147. L.N Gumilöv, **Eski Türkler...** s.385. İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.120. A.Taşagıl, **Göktürkler...** s.357.

yapıldı. Daha sonra 712 yılında Türgişler'i ve Koşu Tutuk'u yendi. 714 yılının ikinci ayında İni İl Kağan Tonga Tigin ve Huo-ba İlteber Şad Beşbalık şehrini kuşattı. Bu kuşatma başarısız oldu. Bunun üzerine dönmeye cesaret edemeyen Türk askerleri Çin'e sığındılar. Bu dönemde çoğu Türk boyu Çin'e bağlanma isteklerinin olduğunu söyledi ve bağlandı. Kapgan Kağan'ın sert tutumu üzerine boyun eğmek istemeyen Dokuz Oğuzlarla Toğ Balık, Kuşlag Ak, Kuşbaş ve Ezgenti Kadaz bölgelerinde çarpışmalar yaşandı. Dokuz Oğuzlar itaat altına alındı³⁸. 714-715 yıllarında birçok isyan hareketi olmuştur. Örneğin Karluk boyu ve Göktürkler arasında savaş oldu. Bu savaşta iki ordu Tamağ'da karşılaştı ve Karluklar yenildi. Karluklar itaat altına alındı. Aynı yıl Oğuzlar'ın isyanı devletin gücünü kaybetmesine neden oldu. 715 baharında Kapgan, Oğuz isyanını bastırmakta zorlandı ve Oğuzlar'ın bir kısmı Çin'e sığındı³⁹. Artık Kapgan Kağan yaşlanıyordu aldığı kararlar Türk devletinin gücünü kaybetmesine neden oldu. Çin imparatoru Hsüan-tsung Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Göktürkler'i yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek onları harekete geçirdi. Bu dönemde birçok Türk boy beyi Çin'e bağlanmıştı⁴⁰. Kapgan Kağan son seferini (716) Togla kıyısındaki Bayırku'lara yaptı ve onları bozguna uğrattı. Dönüş yolunda bir ormandan geçerken tedbirsiz davrandığından Bayırku askerlerinin saldırısına uğradı ve öldürüldü. Kafası Bayırkular tarafından Çin elçisine verilmiş, o da kağanın kesik başını Çin başkenti Chang-an'a götürülmüştür⁴¹. (716 yılı 6.ay) Onun yerine tahta oğlu İni İl Kağan (Fuchü) geçti⁴². Kapgan Kağan'ın oğlu İni İl Kağan (Bögü) kağanlığın bu buhranlı devrini yönetecek kadar kabiliyete ve kudrete sahip değildi. Bu dönemde hala Oğuzlar'ın isyanının etkisi devam ediyordu. Bunun üzerine devleti zor durumdan kurtarmak işi Köl Tigin ve Bilge Kağan'a kalmıştı. 716 yılında Köl Tigin beş Oğuz seferi ve birçok savaş yaptı (Togu-balık, Kuşlaguk, Urgu, Antırgu Çuş-başı, Ezgenti-kadız). Bunun yanı sıra aynı sene büyük kıtlık yaşandı. Ötüken üzerine yürüyen Üç Oğuzlar püskürtüldü. Dokuz Tatarla müttefik olan Oğuzlar'la Agu'da savaş yapıldı

³⁸A.Kurat, **Göktürk...** s.103. A.Taşagıl, **Kök Tengri'nin...** s.165.

³⁹A.Kurat, **Göktürk...** s.103-104.

⁴⁰A.Taşagıl, **Göktürkler...** s.359. Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu...** s.117.

⁴¹Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu...** s.118. S.Gömeç, **Kök Türk...** s.162.

⁴²A.Taşagıl, **Türk...** s.470.

ve bu savaşta Oğuzlar bozguna uğratıldı. Ancak yine de bu savaşlarda tam bir başarı sağlanamıyordu. Bu başarısızlık hali İni İl Kağan'a bağlanıyordu⁴³. Kapgan Kağan'ın yeğeni Kutluk Kağan'ın oğlu Köl Tigin saray ihtilali yaparak İni İl Kağan ile birlikte Kapgan'ın bütün çocuklarını ve adamlarını ortadan kaldırdı ve kağanlığın kaderini değiştirdi. Bilge'nin kayınpederi olduğu için Tonyukuk da ölümden kurtuldu. Tonyukuk'a dokunulmadı ve üst planlama görevine getirildi. Köl Tigin kendisini kağan ilan etmedi, ağabeyi Bilge'yi (Çin kaynaklarında Mo-chih-lien şeklinde geçer) kağan yaptı⁴⁴. Bilge Kağan Köl Tigin'i ordu komutanlığına atadı. Bilge Kağan ve Köl Tigin birlikte devleti eski gücüne getirmek için çalışmalara başladı. Bu arada taht değişikliğinden yararlanıp boylar isyan etmeye başladılar. Bilge Kağan'ın ilk savaşı 716 yılında Selenge Nehri kıyısında, Kargan Kısıl'da meydana geldi ve Uygurlar mağlup edildi⁴⁵. 717'de Oğuzlar'dan bir grup Çin'e gitti. Bilge Kağan Oğuzların üzerine yürüyerek onları bozguna uğrattı. Bilge bu süreçte Çin ile iyi geçinmek durumundaydı. Çünkü Göktürk devletinin güç toplaması gerekiyordu. Boylar isyan ve diğer devletlerle savaş halindeydi. Tatabılar, Kitanlar Çin'deki T'ang imparatoruyla anlaşarak, Göktürlere karşı tavır aldılar. Kısa bir süre sonra 717 yılının sonlarında 718 'in başlarında Karluklar'a karşı mücadele edildi ve Karluk İlteberi mağlup edildi⁴⁶.718 yılında Karluklar itaat altına alındı. Ülkedeki iç yaraları sardıktan sonra yönünü Çin'e çevirdi. Bilge Kağan amacı yağma ve akın yaparak devletin gücünü arttırmaktı. Tonyukuk Bilge Kağan'a insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini Göktürklerin daha gücünü toparlayamadığını bunun için üç yıl gerektiğini söyledi. Bilge Kağan'ın başka düşünceleri de vardı. O, şehirlerin etrafını kalın surlarla çevirtmek, Budizm'i ve Taoizm'i benimsemek gibi emeller güdüyordu. Bu düşüncelere Tonyukuk karşı çıktı. Bilge Kağan Tonyukuk'u dinleyerek bu fikirlerden vazgeçti. Çin'e elçi göndererek barış teklifinde bulundu. Ama Çin barış teklifini kabul etmedi⁴⁷. Göktürklerin eski gücüne kavuştuğunu gören

⁴³ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli ...s.**123.

⁴⁴ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu...** s.118, İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.123.S.Gömeç, **Kök Türk...** s.163-164. A. Taşağıl, **Kök Tengri'nin...** s.166.

⁴⁵ S.Gömeç, , **Kök Türk...** s.168. A.Taşağıl, **Kök Tengri'nin...** s.167.

⁴⁶ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.124.S.Gömeç, **Kök Türk...** s.168-169.A.Taşağıl, **Kök Tengri'nin...** s.167-168.

⁴⁷ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu...** s.118.A.Taşağıl, **Kök Tengri'nin...** s.168.

imparator Hsüan Tsung onları ortadan kaldırmak için plan yaptı.(720 yılının kışı) Bu plana göre doğudan Kitanlar Tatabılar, batıdan Basmıllar, güneyden Çin orduları hücum ederek, Göktürk orduları sıkıştırılacaktı Chi-lo Suyunun yukarısında bulunan Göktürk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla kalmayıp Göktürk muhalifleri olan birçok boy beyiyle gizli anlaşma yapmıştı. Öncü kuvvetlerini takviye için 300 bin kişilik imparatorluk ordusu yola çıkarıldı. Kuvvetler ikiye ayrılacaktı ancak birliklerin birbiriyle uyumu yoktu. Bunu bilen Tonyukuk bir plan yaptı. Bu plana göre, düşman harekete geçmeden üç gün önce kuzeye yönelip beklenecek, böylece onların önüne geçilip mevzi alınacaktı⁴⁸. Türk ordusunun önce gelip, diğerlerinin geciktiğini gören Basmıllar 721 yılında Bilge Kağan'ın otağına saldırdılar. Lakin Çinliler, Tatabı ve Kitanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine Basmıllar geri çekildiler. Göktürlere karşı planlanan bu hareket başarısızlıkla sonuçlandı. Akabinde Göktürk orduları kendilerine karşı cephe oluşturanlara karşı Beşbalık seferine çıktı. Bu seferde Basmıllar mağlup edilip baskı altına alındı⁴⁹. Türkler yönünü Çin'e çevirdi ve Kansu bölgesini yağmaladı. Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra Çin içlerine ilerlemediler. Daha sonra Kitanlar ve Tatabılar saf dışı edildi.(720)⁵⁰. Savaştan sonra Türkler Çin'e elçi göndererek T'ang sülalesiyle barış yaptılar.⁵¹ Uzun bir barış devresine girildi. Bundan sonra Göktürk Devleti ve Çin İmparatorluğu arasında dostane ilişkiler kurulmuştur. Ancak bu dönemde önce Tonyukuk ardından Köl Tigin öldü.(731) Köl Tigin'in cenaze törenine komşu devletlerden katılım olmuştur. Doğuda Kitan ve Tatabılar temsilciler gönderdiler. Çin imparatoru ise, binlerce hediyeyle birlikte İşiyi Likeng'i yolladı. Tatabılar ise cenazeye hükümdar temsilcisi Bökün ile katıldı. Batı taraftaki uzak komşulardan Sogdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve oğlu Tarka geldiler. Bilge'nin damadı Türğiş Kağan'ından Tamgacı Makaraç ve Kırgız Kağanı Tarduş İnançu Çor katıldı⁵². Bilge Kağan, kardeşi Köl Tigin adına bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıtta Yollug Tigin tarafından 20 günde oyma suretiyle

⁴⁸ L.N. Gumilöv, **Eski Türkler...** s.405. A.Taşagıl, **Kök Tengri'nin...** s.169

⁴⁹ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.124.S.Gömeç, **Kök Türk...** s.170-171. L.N. Gumilöv, **Eski Türkler...** s.405-406.

⁵⁰ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.124.A.Taşagıl, **Kök Tengri'nin...** s.170.

⁵¹ S.Gömeç, **Kök Türk...** s.171.

⁵² A.Taşagıl **Göktürkler...** s.375.

yazıldı. Kurganın duvarlarının savaş tasvirlerini yapmak için Çin'den sanatçılar ve ustalar getirilmiş ve olağanüstü bir türbe inşa ettirilmişti. Köl Tigin'in büyük cenaze töreni 1 Kasım 731 günü yapılmıştır⁵³. Bu abide Göktürk merkezine yakın Orhun Irmağı'nın küçük koluna yakın Koşo-Çaydam bölgesindedir. Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin yazılması ve türbenin dikilmesi için altı sanatçı gönderdi. Yazılar, süslemeler, türbe ve heykeller yapılarak tamamlanmış oldu⁵⁴. Bilge Kağan Köl Tigin'in ölümüne çok üzüldü. Artık kağan yalnız kalmıştı. O, iki büyük yardımcısını kaybetmiş oldu. Bu tarihten sonra, önemli bir faaliyette bulunmadı. 733 yılında Tatabılar Kıtanlardan ayrıldı. Göktürlere saldırdılar. General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik orduyu Töngker Dağında mağlup eden Bilge Kağan'ın büyük oğlu savaş sırasında hastalanıp vefat etti⁵⁵. Ertesi yıl Bilge Kağan, vezirlerinden biri (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve suikasti düzenleyen Buyruk Çor ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Bilge Kağan 25 Kasım 734 öldü. Cenaze töreni 735 yılının 22 Haziran'ında yapıldı⁵⁶. Metni yine Yollug Tigin kaleme aldı ve bir ay dört günde taşa işlendi. Çin imparatorunun arzusuyla Çince bir kitabe ilave edildi⁵⁷. Bilge Kağan'ın cenazesine Çin'den beş yüz kişilik bir heyet ile birlikte çeşitli hediyeler de gelmişti. Çin heyetinin başında Lisün Tay Sengün adlı bir general bulunuyordu ve cenaze törenine birçok altın ve gümüş getirdiler⁵⁸. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine yeni kağan İ-jan geçti. Ancak tahtta kısa bir süre kaldı. Yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi Tengri Kağan fakat genç olduğu için annesi Po-fu katun yönetimde söz sahibi oldu. Tengri Kağan 741 yılında Doğu Şad'ı olan Ozmış tarafından öldürülmüş ve bu kişi kendini kağan ilan etmiştir. Bu olay Göktürk Kağanlığın sonunu getirdi. 742'de üç büyük kavim olan Basmıllar, Kırgızlar ve Uygurlar isyan ettiler ve Ozmış Tigin'i öldürdü⁵⁹. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine gönderildi. Ozmış'ın yerine Pai-mei kağan seçildi. Bu iki boy birleşip Basmılların reisini öldürdü. Uygurlar

⁵³İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü...** s.127.

⁵⁴A.Taşagül, **Kök Tengri'nin...** s.171.

⁵⁵S. Gömeç, **Kök Türk...** s.182. A.Taşagül, **Kök Tengri'nin...** s.171.

⁵⁶A.Taşagül, **Göktürkler...** s.376.

⁵⁷İ.Kafesoğlu, **Türk Milli...** s.128

⁵⁸S.Gömeç, **Kök Türk...** s.183.

⁵⁹ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.120-121.

devletini kurdu. Uygurların kurucusu Kutlug Bilge Kül Kağan, Pai-mei'ye saldırıp onu mağlup etti. Babası gibi kesik başı Çin'in başkentine gönderildi. Göktürkler yıkıldıktan sonra hanedana mensup beyler ve bir kısım halk Çin'e sığındı. Ülkedeki iç savaş durumundan dolayı nüfus azalmıştı. Halkın büyük kısmı Çin'e gitmiş ve kuzey eyaletlerine yerleşmişti. Göktürkler 941 yılına kadar varlığını sürdürdü⁶⁰. Böylece Göktürklerin kurulduğu bölgede Uygur Devleti kurulmuş oluyordu.

⁶⁰A. Taşağıl **Kök Tengri'nin...** s.173.

I.BÖLÜM

1.ORHUN ÂBİDELERİ(ORHON YAZITLARI/ANITLARI/ KİTABELERİ/ TÜRK BENGÜ TAŞLARI/GÖKTÜRK KİTABELERİ/ÖTÜKEN TÜRK KİTABELERİ/KÖL TİĞİN VE BİLGE KAĞAN YAZITLARI

Eski Türk yazıtları, Türk dilinin ve tarihinin bilinen ilk yazılı metinleridir⁶¹. Eski Türk yazısıyla(runik yazısı) dikili taş, kayalara ve çeşitli nesnelere üzerine yazılmıştır. Orhun abideleri, Köktürklerin ikinci döneminden kalmış olan anıtlardır⁶². Kutsal Ötüken Bölgesi /Orhun Bölgesi⁶³ olarak adlandırılan bu bölgede Orta Moğolistan'da Koşo-Çaydam gölü civarında olan yazıtlardan Köl Tigin yazıtının 732, Bilge Kağan'ın 735, Tonyukuk'un (Tunyukuk)716-734 yılları arasında dikilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının arası yaklaşık 1 kilometredir. Tonyukuk yazıtı, Orhon ırmağının 360 km doğusundadır. Yazıtlar aynı döneme ait olmaları ve aynı konuları içerdiğinden Orhun yazıtları olarak anılmıştır⁶⁴.

1.1. Köl Tigin Yazıtı⁶⁵

Köl Tigin II. Türk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı olan Bilge Kağan'ın kardeşidir. Bu iki kardeş, 692 yılında öldüğünü bildiğimiz İleriş Kağan'ın oğullarıdır⁶⁶. Amcası Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Köl Tigin ağabeyi Sol Bilge Prensi (Tsou Hsien –wang) Mo-chü-lien'i yani Bilge Kağan'ı tahta geçirdi.

⁶¹ Mustafa Kaçalın, "Orhun Yazıtları", *DİA*, C.XXXIII,2007,s.390. Cengiz Alyılmaz, "İpek Yolu Ve Orhun Yazıtları", *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum,2004, s. 24. Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığına Türk Bengü...* s.9. Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Bilgesu, Ankara,2015,s.28.Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017. Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Boğaziçi, İstanbul, 2016. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara,2011. Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ötüken, İstanbul,1973, Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Bilgesu, Ankara,2017.

⁶²M.Kaçalın, "Orhun Yazıtları"... s.390.E.Aydın, *Orhon Yazıtları...* s.9. A.Ercilasun, *Türk Kağanlığına Türk Bengü...* s.339. T.Tekin, *Orhon Yazıtları...* s.10.M.Ergin, *Orhun Âbideleri...* s.1.

⁶³C.Alyılmaz, "İpek Yolu Ve Orhun Yazıtları"... s.24.

⁶⁴M.Kaçalın, "Orhun Yazıtları"...s.390-391.

⁶⁵ Osman Fikri Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, Ankara, Seri IV, S. 40, 1995,s.129-133.

⁶⁶E.Aydın, *Orhon Yazıtları...*s.43.

Köl Tigin ise Sol Bilge Prensi (Tsou Hsien –wang) olup askeri işlerin idaresiyle meşgul oldu⁶⁷. Köl Tigin'in ölümünden sonra onun adına Köl Tigin bengu taşı Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir⁶⁸.

Köl Tigin bengu taşları Moğolistan'ın Arhangay aймаğı(eyaleti) sınırları içinde, Koşo Çaydam bölgesinde Orhun Irmağı kollarından birinin 2 km doğusundadır. Anıtların 32 km güneyinde Harhorin (Çingiz devletinin başkenti Karakurum) bulunmaktadır. Köl Tigin kitabesinin kuzey yönündedir⁶⁹. Köl Tigin yazıtı, kaplumbağa şeklindeki oyuk bir kaide taşına oturtulmuştur. Keşfedildiği zaman, rüzgâra maruz kalan kısımlarında tahribat ve silintiler olmuştur. Sonradan yerine dikilmiştir. Yüksekliği 3,75 metredir, itina ile yontulmuş, bir çeşit kireç taşı veya saf olmayan mermerdendir. Yukarıya doğru biraz daralmaktadır. Dört cephelidir. Doğu ve batı cephelerinin genişliği aşağıda 132,yukarıda 122 santimdir. Güney ve kuzey cepheleri ise aşağıda 46 yukarıda 44 santimdir. Yazıtının üstü kemer şeklinde bitmektedir ve yukarı kısmında beş kenarlı olmaktadır. Doğu cephesinin üstünde kağanın işareti vardır. Batı cephesi bir Çince kitabe ile kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe kitabelerle doludur. Doğu cephesinde 40,güney ve kuzey cephelerinde 13'er satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir. Satırların uzunluğu aşağı yukarı 235 santim kadardır⁷⁰. Çince olan batı yüzünde küçük bir metin vardır. Yazıtın kaplumbağa altlığında ise 8 satırlık, ancak 7-8 sözcüğü okunabilen Türkçe bir metin bulunmaktadır⁷¹. Köl Tigin İkinci Göktürk Kağanlığı'nın en önemli devlet adamı, başkomutanlarından biri Türk kahramanlığının tipik bir örneğidir. Köl Tigin sayesinde tahta çıkabilen, dağılan Türk devletini derleyip toparlayan ve iç ve dış düşmanları karşı Türk yurdunu ve devletini koruyan Bilge Kağan Köl Tigin'i hep yakınında tutmuştur. Köl Tigin'in tavsiyelerini ve düşüncelerini dinlemiştir. Köl Tigin gibi büyük destekçisini ve yardımcısını adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla büyük Türk kahramanının

⁶⁷ A. Taşağıl, **Göktürkler...** s.366.

⁶⁸ Cengiz Alyılmaz, "Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,(4)**, 1996,s.155.

⁶⁹ A.Ercilasun, **Türk Kağanlığına Türk Bengü...** s.340.

⁷⁰ M.Ergin, **Orhun Âbideleri...** s,18.

⁷¹ E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.43.

sanının yaşamasını sağlamıştır. Ayrıca Türk dili ve tarihi için tarihi bir belge bırakmıştır⁷². Köl Tigin yazıtı 1 Ağustos 732 tarihinde dikilmiştir. Yazıtın diğer bölümlerden elde ettiğimiz bilgilere göre bir kayıt ise 21 Ağustos 732'yi göstermektedir. İki tarih arasında 20 gün olmasının nedeni ilkönce Çince yazıt yazılmıştır. Türkçe bölümünün yazılması 20 gün sürmüştür. Bu şekilde anıtın yapımı bitmiştir. Köl Tigin anıtından ardından sunak, (kurban kesimi için), 11,5x 11,5 m boyutlu tapınak, 13x13 m boyutlu kutsal yer, iki adet lahit (ölü taşı), balballar, giriş kapısında sağda ve solda iki adet koç heykeli, iki adet ejder motifi, dört adet topraktan yapılmış maske, heykeller yapılmıştır⁷³. Yazıtından yaklaşık 40 metre kadar bir mesafede, dört köşeli granitten bir mihrap ve kurban taşı bulunmaktadır⁷⁴. Yazıtının önünde taşlar ve bu taşlardan başlayan 3 kilometreyi aşkın taş sırası vardır. Kabataslak prizma şeklinde olan taşlar sürekli zincir halindedir ve bazı yerde birbirinden ayrılır. Toplam 169 parça kalmıştır⁷⁵. Burada Köl Tigin'in mücadelelerini şekillendirilen taşlar dikilmiştir. Barkların içinde olan heykeller tahribata uğramıştır. Zamanla birçok heykel kaybolmuştur⁷⁶. Barkın her iki yanında koç heykeli vardır. Duvarlar beyaz sıvaladıktan sonra kırmızıya boyanmıştır. Doğuya yönelen ön tarafta balbal bulunmaktadır. Barkın doğu tarafında bir kaldırım vardır. Bu kaldırım aşağı yukarı 33,5 cm genişliğinde dört köşe pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla döşenmiştir⁷⁷. Kutsal yer avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan kenarları hafifçe 86-88 metre yüksekliğinde bir kaide ile 13x13 m büyüklüğünde bir temel üzerinde bulunmaktadır. Tapınağın dış boyutları aşağı yukarı 10,25x10,25 metredir. Duvarlar beyaz sıvalı ve yer yer kırmızı boyalıdır. Burada pişmiş topraktan dört ejder maskesi bulunmuştur. Tapınağın içi renkli freskler ile süslenmiştir. Fresklerden parçalar kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın içinde, asıl kutsal yeri sınırlayan 4,40x4,40 metre boyutlu ikinci bir duvarın temelleri

⁷² İlhami Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları Ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür Unsurları", Gazi, **Türkiyat**,2007/1.s.37.

⁷³ A.Öztürk, **Ötüken Türk...** s.44-45.

⁷⁴ Thomsen Wilhelm, "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", **Türkiyat Mecmuası**,3 (0),s.94.

⁷⁵ Jisl Lumir, "Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", **Belleten**, XXVII, S.107,1963,s.390.

⁷⁶ A.Öztürk, **Ötüken Türk...** s.45.

⁷⁷ A.Öztürk, **Ötüken Türk...** s.45-46. Jisl Lumir, "Kül Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmaları"... s.391.

bulunmuştur. Üzerine on altı direk üzerine kurulmuş ve bugünkü çimentoya benzer bir maddeden yapılmış damla örtü olduğu anlaşılmıştır⁷⁸. Barka girişin son kısmında bir çukur vardır. Kurban kanlarının bu çukura akıtıldığı kabul edilmektedir. Çukurun yakınında iki adet lâhit (ölü taşı) bulunmuştur⁷⁹. Bu önemli devlet adamı ve komutan için yaptırılmış Köl Tigin Anıtlığı da 1957-1958 yıllarında kazılmıştır. Kazı L. Jisl başkanlığında Çekoslovak-Moğol ortak çalışması olarak gerçekleştirilmiştir.⁸⁰ 1958'de yapılan kazıda L. Jisl'e göre barkın duvar resimlerinde freske rastlanmamıştır. Jisl, Köl Tigin anıtındaki büyük tahribatın nedenini Yenisey Kırgızlarının Uygur Kağanlığı'nın başkenti Karabalgasun'u tahribine bağlamıştır. Köl Tigin yazıtına iki ekleme yapılmıştır. Bunlardan birincisi batı yüzüne, Çin'deki Mançu hanedanının Ulan Batur elçisi Huo-san-to-pen tarafından yapılmıştır. İkinci ekleme ise doğu yüzünün tepeliğinde bulunan dağ keçisi damgasının burun kısmındadır. Köl Tigin yazıtı, Koşo-Çaydam Müzesine taşınmış ve koruma altına alınmıştır.⁸¹

1.2. Bilge Kağan Yazıtı

Bilge Kağan yazıtı aynı yerde Köl Tigin yazıtının bir kilometre uzağındadır. Şekli, tertibi ve yapısı tamamıyla birincisine benzemektedir. Bu yazıtı birkaç cm daha yüksektir. Doğu cephesinde 41 ve dar cephelerinde 15'er satır vardır. Batı cephesinde Çince kitâbe vardır. Çince kitabenin üstünde Türkçe kitâbe vardır. Çince kitâbe silinmiştir⁸². Bu kitâbe Bilge Kağan'ın ölümünden sonra küçük oğlu Tenri Kağan tarafından (734-741)diktirilmiştir. Bu yazıtta konuşan ve olayları anlatan Bilge Kağan'dır. Anıtın güney yüzündeki yazıtın 10-15 satırı ile batı yüzündeki altı satırı yazan ve diktiren Tenri Kağandır. Kitabenin doğu yönündeki cümleler, Köl

⁷⁸Jisl Lumir, "Köl Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmaları"... s.391-393. A.Öztürk, *Ötüken Türk...* s.46-47.

⁷⁹A.Öztürk, *Ötüken Türk...* s.47.

⁸⁰İ.Durmuş, "Arkeolojik Kalıntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları Ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür"... s.37.

⁸¹E.Aydın, *Orhon Yazıtları...*s.46.

⁸²M.Ergin, *Orhun Âbideleri...* s.19. A.Öztürk, *Ötüken Türk...* s.58.C.Alyılmaz, *Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında*"... s.156.

Tigin yazıtının doğu yönündeki ikinci satırdan 24.satıra kadar olan cümlelerin bir tekrarı niteliğindedir. Kitâbenin kuzey yönündeki sekiz satır, Köl Tigin güney yönündeki satırın tekrarı şeklindedir⁸³. Bilge Kağan anıtı Köl Tigin Anıtlığı modeli esas alınarak yaptırılmıştır. Bu iki anıt birbirine benzemektedir. Dikdörtgen planlı olan Bilge Kağan Anıtlığının girişi doğu tarafında olup balbal sıraları 3 km'yi geçmektedir. Yollug Tigin, bir ay dört gün boyunca inşa etmek üzere çalışmıştır. Anıtlık üç ana bölümden oluşmaktadır. Doğuda girişten sonra ortada bir kaplumbağa heykeli ile sunak taşı arasında yazıtlarda aynı zamanda bark yapısı vardır. Anıtlığının en batı ucunda sunak taşı vardır⁸⁴. Zamanla Bilge Kağan Anıtlığında yazıt devrilmiş ve parçalanmıştır. Bu yazıtta tahribat ve silinti çok fazladır. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtı Bilge Kağan'ın sözleri dışında Yollug Tigin'in de görüp geçirdiği bilgileri ve düşünceleri de içerir⁸⁵. Bu yazıtının etrafında türbe enkazı ve heykeller, balballar ve taşlar vardır. Bilge Kağan Yazıtı 2000 yılının Ağustos ayına kadar mezar taşları beş ayrı parçaya ayrılmış ve her türlü tahribata uğramıştır. Anıt içindeki yazıt bark, mezar taşları, heykeller, sunak gibi parçalar tahribata uğramış ve bu eserler Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Türk Moğol bilim heyeti tarafından Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın Koço-Saydam Müzesi'ne taşınarak korunma altına alınmıştır⁸⁶.

1.3. Bilge Tonyukuk Yazıtı

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan 360 km uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı mecrasındaki Bayn-Tsokto bölgesindedir. Bayn-Tsokto bölgesinde olduğu için Bayn Tsokto Yazıtları olarak adlandırılmıştır. Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Göktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı, stratejist ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki

⁸³A.Öztürk, *Ötüken Türk...* s.58.

⁸⁴İ.Durmuş, "Arkeolojik Kahntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları Ve Bu Anıtlıklardaki Türk Kültür"... s.40.

⁸⁵M.Ergin, *Orhun Âbideleri...* s.20.

⁸⁶Cengiz Alyılmaz, "Orhun Yazıtları", *Türkler, Yeni Türkiye*, C. III, Ankara, 2002,s.1396.

taştan ibarettir⁸⁷.Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından daha küçük olan Tonyukuk yazıtında birinci ve büyük taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Ufak dişli granit blok üzerine hakk edilmiş birinci yazıt 243 cm; iri dişli granit blok üzerine hakk edilmiş ikinci yazıt 217 cm yüksekliğindedir. Bu yazıtta yazı yukarıdan aşağıya doğru yazılmış, fakat diğerinde satırlar soldan sağa doğru düzenlenmiştir. Yazıtların ikisinde de kaide yoktur.⁸⁸. Yazıt diğer yazıtlar gibi sanatkârane değildir. Tonyukuk yazıtının yanında büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır⁸⁹. Yazıtın yazılış ya da dikiliş tarihi bilinmemekle beraber bazı yorumlara göre Bilge Kağan'ın emri üzere Tonyukuk'un ölümü sonrası diktirilmiştir. Kimi görüşlere göre ise taşları Tonyukuk sağlığında kendisi bizzat diktirmiştir⁹⁰. Değindiğimiz üzere Bilge Tonyukuk yazıtının yazılış ve dikiliş tarihi hakkında birtakım düşünceler vardır. Bu minvalde 720-725 ile 734 tarihleri arasında birçok bilim adamı tarihlendirmeler yapılmaktadır⁹¹. Bilge Tonyukuk yazıtı da aynı diğer kitâbeler gibi tahribata uğramıştır. Bilge Tonyukuk Yazıtları, bugün küçük bir bölümü demir çitle çevrili büyük bir külliye içerisinde yer almaktadır. Külliye içindeki yapılarda aşınma, yıpranma ve parçalanmalar olmuştur⁹². Bilge Tonyukuk Yazıtları bu durumdan dolayı 1997 yılından itibaren Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Türk Moğol bilim heyeti tarafından koruma altına alınmış ve 2002 yılında DMK binasına taşınmıştır⁹³.

1.4. Orhun Yazıtlarının Bulunuşu

Orhun yazıtları Türk tarihi ve edebiyatı için önemli yere sahiptir. Orhun harfleri ile yazılı metinleri görenlerden biri de 12-13. yüzyılda Târîh-i Cihangüşâ'yı yazan tarihçi Alâeddin Ata Melik Cüveynî'dir. Cüveynî'nin bahsettiği şehir

⁸⁷ Cengiz Alyılmaz, "Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme", **Türk Dilleri Araştırmaları**(György Kara Özel sayısı),2000,s. 11.

⁸⁸ Saadetin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Akçağ, Ankara,2006,s.146. C.Alyılmaz, "**Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında**"... s.157.

⁸⁹ M.Ergin, **Orhun Âbideleri**... s.20. C.Alyılmaz, "**Orhun Yazıtları**"... s.1397.

⁹⁰ C.Alyılmaz **Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında**"... s.157.

⁹¹ C.Alyılmaz, "**Orhun Yazıtları**"... s.1397.

⁹² C.Alyılmaz, "**Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme**"... s.11.

⁹³ C.Alyılmaz, "**Orhun Yazıtları**"... s.1400.

Karabalgasun'dur. Cüveyni'nin eserinde anlattığı yazıt I. Karabalgasun yazıtıdır. Ünlü tarihçi İbn Arabşah da Göktürk harflerinden bahsetmiştir. Batı'da Göktürk harfleriyle yazılmış Yenisey yazıtlarından ilk bahseden Romen seyyah ve şarkiyatçı Nicolaie Gavriloviç Milescu'dur. Rus elçisi Çin'e giderken 1675 yılı Temmuzunda Yenisey kaya yazıtlarını görmüş ve Göktürk yazısını günlüğünde anlatmıştır. Batı'da Yenisey yazıtlarından ikinci kez bahseden Amsterdam Belediye Başkanı Nicolaes Witsen'dir. Witsen eserinde rastlamış olduğu yazıdan bahsetmiştir⁹⁴. 18. yüzyıla kadar Orhun yazıtları hakkında bilimsel kayıtlar yok denecek kadar azdır. İlk Kırğızlar'a ait olan mezar taşları bulunmuştur. Daha sonra 1709 yılında Paltova Savaşı'nda İsveç subaylarından P.T. von Strahlenberg Ruslara esir düşmüş ve bitki bilimi uzmanı D.G.Messerschmidt'le birlikte araştırmalara başlamıştır. 1721 yılında Yenisey vadisinde Göktürk harfli yazılar bulunan bir taş olan Uybat Yazıtını bulunmuştur. 1722 yılında P.T. von Strahlenberg ve Messerschmidt'le birlikte üzerinde Göktürk harfli yazılar bulunan bir diğer taş ise Yenisey Tes Yazıtıdır⁹⁵. İsveçli subay 13 yıl sürgünde kaldıktan sonra 1722 yılında memleketine dönmüş, bu yaptığı incelemeleri “*Das Nord und Östliche Teil von Europa und Asia*”adıyla yayınlamıştır. Eserde Yenisey kıyılarında yer alan iki taştaki yazılar ile madeni bir ayna üzerindeki tek satırın kopyaları da vardır⁹⁶. Messerschmidt'in de yaptığı incelemeler vardır. Bu incelemeler yayınlanmamış ama incelemelerin bir kısmı

1729'da Akademi mazbatalarında yer almıştır. Bu notların tamamı daha sonra 1960 yılında Berlin'de altı cilt halinde yayınlanacaktır⁹⁷. Söz konusu yazılar bilim dünyasının dikkatini çekmiş, bu yönde araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Pallas, 1793 yılında Uybat IV ve Uybat V'i bulmuştur. Pallas ayrıca bu konu hakkında bir yazı yazmıştır. *Neue nördliche Beytrage zur physikalischen und geographischen Erd-und Völkerbeschreibung Naturgeschichte und Oekonomie* dergisinde “*Von einer in Siberien gefundenen unbekanntem*”adlı yazısında Oznaçennaya I yazıtı hakkında bilgi vermiştir⁹⁸. Spasskiy de 1818'de St-Petersburg'da Sibiry'a'nın Eski Eserleri

⁹⁴A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.345-346. E. Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.25.

⁹⁵ A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.346-347.

⁹⁶M. Ergin **Orhun Âbideleri...** s.20.A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.347.

⁹⁷A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.347.

⁹⁸E.Aydın, **Orhon Yazıtları...**s.25-26.

Üzerine Notlar çalışmasını yayımlamıştır. Spasskiy bu çalışması Latince'ye çevrilmiştir⁹⁹. Ardından 1823 yılında yılında H.J. Klaproth, “*Sur quelques antiquités de la Sibérie*” adlı makalesinde Yenisey Yazıtları hakkında bilgi vermiştir. 1847 yılında M.A. Castrén Yenisey'in batı yakasında Tuba I yazıtını bulmuştur. 1851'de Biçurin'in Çin kaynaklarından yararlanıp yazdığı eser Rusya'da “*Sobraniye svedeniy o narodah obitavşih v Sredney Azii v drevniyevremena*” adıyla yayımlanmıştır. 1857 yılında N.A.Kostrov, Abakan Irmağı'nın sol kıyısındaki Açura yazıtını, E.F. Korçakov, 1878 yılında Abakan Irmağı'nın sağ tarafında Altın Kөл I ve II yazıtlarını bulmuştur. 1879 yılında ise A.V.Adrianov, Haya Baji yazıtını, N.A.Kostrov ise Oya yazıtını bulmuştur. 1885 yılında P.E. Kuznetsov-Krasnoyarskiy, Uybat II'yi, 1885'te I.T.Savenkov, Tuba II'yi 1887 yılında ise Proskuryakov, Ak-yüs I yazıtlarını bulmuştur. Bu süreç boyunca bilim insanları bölgeye gelip araştırmalar yapmıştır. 1887 yılında Fin Arkeoloji Kurumu Minusinsk Müzesindeki taşların kalıplarını almak için O.H. Appelgen-Kivalo başkanlığında bir heyet göndermiştir. 1888 yılında Aspel'in başkanlığında bir başka Fin sefer heyeti araştırma yapmak için bölgeye gelmiştir. Bu iki heyet Minusinsk Müzesinde ilk dikildiği yerde bulunan yazıtların kalıplarını ve kopyalarını almıştır. Aspel'in heyeti 17 yeni yazıt bulmuştur. Daha önce 15 yazıt ve yeni bulunan 17 yazıtın kopyaları “*Inscriptions de l'émisséi recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie*” başlığı altında Helsinki'de yayımlanmıştır¹⁰⁰. Yenisey bölgesine giden ve Rus Coğrafya Cemiyeti Doğu Sibirya Bölümü tarafından ilmî bir heyetin başında bulunan Yadrinstev, Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'a yaklaşık 360 km batıda, Orhun Irmağı kıyısında, Koşo-Çaydam Gölü yakınında Bilge Kağan ve Kөл Tigin Yazıtları'nı bulunmuştur. Bu konu hakkında Yadrinstev yazdığını makalesini *İzvestiya Vsorgo* dergisinde yayımlanmıştır. Yadrinstev'in makalesi M.F. Fraser tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Ardından Fin-Ugor Kurumu, 1890 yılında A.O. Heikel başkanlığında bir heyeti Yenisey bölgesine yollamıştır. Heyet, Kөл Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının kopyalarını alıp Helsinki'ye dönmüştür. G.Von der Gabelentz,

⁹⁹ A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.347.

¹⁰⁰ A. Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s,347. E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.25-26.

Köl Tigin yazıtının Çince bölümünü, G.Dévéria ise Bilge Kağan ve I.Karabalgasun yazıtlarının Çince bölümünü Fransızca'ya çevrilmiştir. I.Karabalgasun yazıtı Çince bölümü G.Schlegel tarafından yayımlanmıştır. Rus Bilimler Akademisi ise W.Radloff başkanlığındaki bir heyeti Moğolistan'a göndermiştir. Bu heyet elde ettiği verileri yayımlamıştır¹⁰¹. 1891'de İşbara Tamgan Tarkan'a ait olan Ongi yazıtı bulunmuştur. D.A.Klementz de Moğolistan'a gitmiştir. 1893 yılında Hoytu Tamir kaya yazıtlarını bulmuştur. 1897 yılında bir diğer yazıt Tonyukuk yazıtı Yelizaveta Klements tarafından keşfedilmiştir¹⁰². Artık iki büyük yazıtın kopyaları elde edildikten sonra bu yazıtın dilini nasıl çözüleceği tartışılmıştır. Thomsen ve Radloff yazıt metinlerini çözmek için çalışmalara başlamışlardır. Thomsen bu metni 25 Kasım 1893'te çözmüş ve 15 Aralık 1893'te "*Déichiffrement des inscriptions de l'lénisséi notice préliminaire*" adlı makalesini yayımlamıştır. Radloff çalışmalara hız vermiştir. O da Thomsen'in gönderdiği makaleyi okuyup üç fasikülünü 1894 yılında yayımlamıştır.(*Die Alttürksishen Inschriften der Mongolei*)¹⁰³. Bu çalışmasında birçok okuma ve açıklama yanlışı vardır. Radloff çalışmalarına devam etmiş,eserin ikinci baskısını yapmıştır. Radloff bu çalışmasında Köl Tigin, Bilge Kağan, Hoytu Tamir ve altı Moğolistan olmak üzere toplam 56 yazıtı okumuş, çeviri sözlüklerini hazırlamış, metinleri dil bilgisi yönleriyle değerlendirmiştir. Thomsen bu çalışmaları 1896 yılında dikkatli bir şekilde incelemiş ve tekrar yayımlamıştır. P.M.Melioranskiy, Köl Tigin yazıtını Rusça neşretmiştir¹⁰⁴. Radloff, 1897 yılında "*Die alttürkische Inschriften der Mongolei*" adıyla yeni bir eser yayımlamış olup,bu bir tür eski Türkçe grameridir. 1898 yılında W.Bang iki çalışmasını yayımlamıştır. J.Marguart'ın da iki çalışması yayımlanmıştır. A.Vambery de yaptığı çalışmasını 1898 yılında yayımlanmıştır. Bu arada Radloff çalışmalarına devam etmiş, Tonyukuk yazıtı hakkındaki ilk çalışmasını yayımlanmıştır.1899 yılındaki bir diğer çalışma P.M.Melioranskiy'in Köl Tigin yazıtının neşir çalışmasıdır¹⁰⁵. Türkiye'de Göktürk harfli metinler üzerine Şemseddin Sâmî ve Necip Âsım çalışmalar yapmışlardır.

¹⁰¹ E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.27. A.Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.349.

¹⁰² A. Ercilasun, **Türk Kağanlığa Türk Bengü...** s.349-350.

¹⁰³ M.Kaçalın, "**Orhun Yazıtları**"... s.392. E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.28.

¹⁰⁴ M.Kaçalın, "**Orhun Yazıtları**"... s.392.

¹⁰⁵ E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.28-29.

Necip Âsım (Yazıksız) tarafından ilk bilimsel çalışma olan Orhun Âbideleri eseri yayımlanmıştır. Hüseyin Namık Orkun da yazıtlar üzerine *Eski Türk Yazıtları I-IV* adıyla bir eser vermiştir¹⁰⁶. Adı geçen çalışmalardan başka bu konuda pek çok bilimsel çalışma yapılmıştır. Muharrem Ergin, Talat Tekin, Hüseyin Nihal Atsız, Ahmet Bican Ercilasun, Osman Fikri Sertkaya gibi araştırmacılar konu hakkında bilimsel çalışmalar yapmıştır.

1.5. Orhun Alfabeti

Orhun yazıtları, Göktürk ya da runikolarak da adlandırılan Orhun alfabesiyle yazılmıştır. Orhun alfabesi 38 harften oluşur. Bunlardan 4'ü ünlü, 31'i ünsüz 3'ü de çift ünsüz sesler için kullanılır. Bu alfabenin kökeni konusunda bilim adamları arasında ittifak yoktur. Bu alfabe ilgili birtakım görüşler ileri sürülmüş; bilim adamlarının görüşlerinde ortaklık sağlanamamıştır¹⁰⁷. Buna göre;

-Orhun alfabesinin Karya, Likya, Hitit Anadolu yazısının devamı olduğunu düşünenler vardır.(Tihsen, Otto Donner Altay Amanjolov)

-Eski bir görüş de Göktürk harflerini İskandinav runlarına dayandırmıştır. (A.Heikel)

- Yazının, Pehlevî, Soğdak gibi İran yazıları aracılığıyla doğrudan ya da dolaylı yoldan Arami olduğunu kabul edenler, Wilhelm Thomsen (1896) H.Pedersen (1962), Karl Menges (1969) , A Rona -Tas (1987) gibi isimlerdir.

- Harflerin eski Türk damgalarından çıktığını düşünenler ise N.N Aristov ve N.G. Mallitskiy (1897-1898)'dir.

-Göktürk harfleri Aramî asıllardır; fakat Türk damgalar şekline sokularak millileştirilmiştir diyenler'e örnek N.D. Sokolov (1904)'dur.

İskandinav Run yazısından da etkilenmiş bir nevi Aramî kökenli olduğunu düşünen W.Radloff olmuştur.

Türk dinî ayinlerine ait şekil ve sembollerin Göktürk alfabesinin kökenini oluşturduğunu Savenkov düşünmektedir.

¹⁰⁶E.Aydın *Orhon Yazıtları...* s.29. M.Kaçalin, "*Orhun Yazıtları*"... s.392-393.

¹⁰⁷A. Ercilasun, *Türk Kağanlığı Türk Bengü...* s.351-352.

- Soğdak yazısını köken olarak kabul edenler; R.Gauthiot (1911) Fr. Altheim (1949) , S.G. Klyāstornıy (1958) ,V.A. Livşiç(1978)'dir.
- Harflerin Türk damgalarından çıktığını; fakat Aramî, Soğdak ve Pehlevî yazılarından da etkilendiğini ileri süren E.D. Polivanov'dur.
- Pehlevî kökeni kabul eden; H.Jensen (1925).
- Part-Pehlevi kökeni kabul eden; J.G. Fevrier (1948).
- Soğdak-Grek kökeni kabul edenler; G.Clauson (1970) , I. Vasary (1995).
- Türkler tarafından icat edilmiştir, ideogramlardan çıkmıştır diyenler, Hüseyin Namık Orkun (1936,1938), Ahmet Emre (1938), Ahmet Caferoğlu (1958) ve A.Mahmotov (1969).
- Göktürk harflerinin kökeni alfabetik değildi; hecelere dayanır; o hâlde alfabetik sistemli Aramî yazısından gelmez. Hece sistemli daha eski bir Samî alfabeden veya bilinmeyen bir alfabeden çıkmış olmalıdır fikrini savunanlar; O.Pritsak (1980), İ.L. Kızlasov (1994).
- Taklit yoluyla Türk icadıdır diyenler; V. G.Guzev, S.G. Klyāstornıy gibi birtakım görüşler vardır¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Toplu görüşler için bkz. A.Ercilasun, **Türk Kağanlığı Türk Bengü Taşları...** s.353-354.

II. BÖLÜM

1. ORHUN ABİDELERİNDE KUTSALLIK TELAKKİSİ

1.1. Kutsal, Kutsiyet, Kut Kavramlarının Etimolojisi Ve Anlamı

1.1.1. Kutsallık

Kutsal kavramı öncelikle inanç ile ilgili bir tabirdir. Bu minvalde kutsal “güçlü bir dini saygı uyandıran veya uyandırması gereken, kutsi, mukaddes” anlamlarına gelmektedir. Kutsalın ikinci anlamı, “tapınılacak veya yolunda can verilecek derecede sevilen” demektir. Üçüncü anlamı ise “bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen” manası taşımaktadır¹⁰⁹.

Kutsal kelimesinin sözlükte anlamlarının dışındaki terim anlamı ise, tamamen farklı bir şeyin, bizim dünyamıza ait olmayan bir gerçeğin, doğal, dindışı dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan nesnelere içinde açığa çıkmasıdır. Başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olan kutsal, yaratıcı ile ilişkisinden doğan özel bir niteliğe sahip olan veya dini bir amaç için tahsis edilen baki olan varlığın fânideki doğrudan tecellisi şeklindedir.

Kutsal bütünüyle farklı olan şey, nihai gerçeklik ya da güç, mutlak hakikat, sonsuzluk, varlık, ilahi, kültürün ve tarihin ötesinde, yaşamın ve doğurganlığın kaynağı, varlığın gayesi ve temeli gibi anlamlara da gelir. Kısacası kutsal, başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olan; onun yaratıcı ile olan ilişkisinden doğan özel bir niteliğe sahip veya dini bir amaç için tahsis edilen şeydir¹¹⁰.

Kutsal teriminin Latince *sacer* kelimesi ile ilgilidir. *Sacer* sözcüğü ise *sancire* teriminden türemiştir. Bu terim, “var olmak, gerçek olmak” anlamlarına gelmektedir ve *sak* kökünden gelmiştir. *Sacer* terimi, “sak-hale getirmek, yani geçerlilik ve gerçeklik kazandırmak” gibi manalara gelmektedir. *Sacer*, profanın karşıtıdır. *Sacer* teriminden türetilen *sacrare* kelimesi “kutsallaştırma ve kutsamaya

¹⁰⁹Bkz. <https://tdk.gov.tr/>.

¹¹⁰ Ahmet Gül, **Kur'an'a Göre Kutsal ve Kutsallık**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s.6.

konu alan her şeyi” ifade etmektedir. Latince’deki *profanus* teriminden türemiş olan Fransızca’daki *profane* kelimesi de kutsal sözcüğüne karşılık gelmektedir. *Profane* sözcüğü hem isim hem de sıfat olarak kullanılmaktadır. *Profanus* sözcüğü, önünde, dışında anlamlarına gelen *pro* öneki ile tapınak, mabet anlamına gelen *fanum* teriminin bileşiminden oluşmaktadır. Kutsal terimi, tanrısal alana ait olan şeyleri ifade etmek için kullanılmaktadır. *Sacer* tabiri hem alanları hem de nesnelere nitelendirmektedir. *Profanus* ise bu alanın dışındaki alana ait olan mekânları belirtmek için kullanılmaktadır Bu sözcükten türetilen *profanare* fiili, “sunuyu, tapınağı çevreleyen duvarın dışına çıkartmak” anlamına gelir¹¹¹. İngilizcede kutsallığın karşıtı olan kullanılan Germen kökenli *holy* kelimesi, Tanrının veya ilahi sıfatlarının kesinlikle ilahi olması, Tanrının emirlerine uyduğu düşünülen eylemler ve insanların sıfatlarının kutsal olması, Tanrı ile ilgileri dolayısıyla nesnelere kutsal olması şeklinde kutsal üç biçimde kapsamaktadır.

Kutsal, herhangi bir şeye gerçeklik kazandırarak o varlığın kutsallaşmasına neden olur. Kutsallaşma sağlamak için tanrısal alanın olması gereklidir. Bu tanrısal alan alanları ve nesnelere ifade etmektedir. Kutsal olan yüce varlığa karşı duyulan sevgi, korku ve saygı gibi duygular o varlığın yüce varlık karşısında mahlûk olma duygusunu edinmesine neden olacaktır¹¹².

Kutsalın maddi ve fiziki fenomen dünyası iki başlık altında toplanmıştır. Kutsal ve profan olandan söz edilebilmesi için için kutsal yaratıcı, kutsal mekân, kutsal zaman ve kutsal nesnelere olmalıdır. Kutsal ve kutsal olmayan dini hayatla ilgilidir. Kutsal dini hayat ve din dışı ikiye ayrılmaktadır¹¹³.

Bu kavram üzerine pek çok fikir ortaya atılmıştır. Durkheim’e göre metafizik açıdan nötr ve nesnel olarak işlem gören kutsal kavramını, herhangi bir grup tarafından kutsal kabul edilen şey olarak ele almaktadır. Bu dini fenomenler, birer dinî gerçeklik değil de toplumsal gerçekliktir. Kutsallık düşüncesini kazandırmanın toplumun kendisidir. Durkheim, Hubert ve Mauss’un çalışmalarından örnek olarak

¹¹¹ Mircea Eliade, **Mircea Eliade ve Din**, (çev Ramazan Adıbelli), İz, İstanbul,2011,s,85-87.

¹¹²A.Gül, **a,g,t,s.7**.

¹¹³A.Gül, **a,g,t,s.7-8**.

kutsallık düşüncesini geliştirmiştir. Durkheim kutsallık kavramını kutsal ve profan olarak iki kategoriye ayırmıştır.

Durkheim'in kutsallık düşüncesini eleştiren İsveçli din adamı ve dinler tarihçisi Nathan Söderblom, 1913'te yayımlandığı eserinde (Encyclopaedia of Religion and Ethics' Holiness) kutsallık ile ilgili düşüncesini anlatmıştır. O, bu hususta Tanrı kavramından ziyade dinde önemli olanın kutsallık olduğunu ve belirli bir tanrı kavramına sahip olmadan gerçek bir dinin var olabileceğini; fakat kutsal ve profan arasında ayırım gözetmeyen gerçek bir dinin mevcut olmadığını ileri sürmektedir. Nathan Söderblom'a göre Tanrı kavramından önce dinin olması gerekir. Gerçekte kutsallığın oluşmasında etkili olan şey dindir.

Rudolf Otto ise, kutsallığın farklı bir bilinç kazandıracağını iddia etmiştir. Ona göre kutsallık tecrübesi olan her şey korkutucu vehayran bırakıcı bir sırdır. Dini korku yaratan her şey kutsalın asıl yönüdür. İlahi değer görmesinde etkilidir. Ruhun verisi sayesinde insan kutsalı keşfeder ve inandığı yüce varlık karşısında acziyetini hissederek ona ram olur. Bu ram olma durumu insanlık tarihinin bütün dinlerinde kutsallığın oluşmasını sağlamıştır¹¹⁴.

Kutsallık konusunda yirminci yüzyılın başlarında itibaren din bilimcilerin birçoğu dini fenomenleri anlamak ve açıklamak bakımından kutsal kavramının son derece önemli bir yere sahip olduğu konusunda ortak bir görüşe vardılar. Din bilimcilerin varamadıkları tek husus bu kavramın içeriği ve nasıl ele alınacağı konusudur. Örneğin Gerardus van Leeuw ve W. Brede Kristensen gibi din fenomenologları, sistematik çalışmalarındaki materyali, kutsalın biçimlerini ve sembollerini göz önünde bulundurarak kutsal faaliyetin (aşkın) nesnesi ile (beşeri) öznesi etrafında düzenlemişlerdir. Friedrich Heiler (1892-1967) ve Gustav Mensching (1901-1978) gibi din bilimciler ise kutsalın mahiyeti, biçimleri ve yapısal türlerine göre materyallerini düzenlemiştir¹¹⁵. Mircea Eliade, kutsallık kavramını kutsal ve kutsal olmayan şekilde açıklamaya çalışmıştır. Eliade'ye göre kutsallık kavramının çerçevesini çizmek zordur. Bu konuyla ilgili ayinler, mitler, ilahi

¹¹⁴A.Gül, a.g.t.s.9.

¹¹⁵M.Eliade, *Mircea Eliade...* s.82-83.

biçimler, kutsal ve tapılan nesnelere, simgeler, kozmolojiler, mukaddes insanlar, hayvanlar, bitkiler, kutsal yerler ve benzerlerini araştırmak gerekir. Bu konu son derece parlak ve karışık bir yapıya sahiptir¹¹⁶.

Bir şeyin kutsal sayılabilmesi için bazı özelliklere sahip olması gerekir. Eliade'ye göre kutsal ile profan arasındaki zıtlık arkaik ve aynı zamanda evrenselidir. Kutsal, her zaman profandan tamamen farklı bambaşka bir şey olmuştur. Eliade, eserinde kutsal kavramını doğal gerçekliklerden tamamen farklı bir gerçeklik [realite] şeklinde ifade etmiştir. Bu denklemde kutsal=kuvvet, kutsal=gerçekliktir. Kutsal olmak için gerçekliğe eşdeğer olması gerekir¹¹⁷. Kutsal nesnelere yanı sıra kutsal olmayan nesnelere ve canlılar da vardır. Eliade, dini fenomenleri, hierofaniler (/Eliade'nin kutsal olgusu ifade etmek için icat ettiği bir terim) ve semboller olmak üzere iki türe ayrılmaktadır. Doğrudan bir hierofani tarafından kutsallık kazandırılmayan bir nesne, sembole iştirak etmekle kutsal hale gelmektedir¹¹⁸.

Max Müller'e göre dinin kaynağı insanın tabiat olaylarına duyduğu korkuya dayanır. Bu görüş *naturizm* denir. Naturizm bir şeye kutsallık atfedilmesinde etkilidir. Naturizm düşüncesi ile fiziksel çevrede rastlanan kuvvet ve varlıklar kişiselleştirilip tanrılaştırılmıştır. Ona göre ilk insan için tabiat büyük bir korku ve hayret sebebi, eşsiz bir mucize ve sonsuz bir harikadır. Bu hayret insanların nesnelere ve çevrelere tapınmalarına yol açmıştır¹¹⁹.

Bu bağlamda kutsal ve kutsal olmayan düşüncesi toplumun dine nasıl bir anlayışıyla baktığıyla alakalıdır. Din soyut ve somut şeklinde kutsallığı yansıtır. Oysaki dinler tarihçileri daha çok somut (maddi) kutsallık fikrinin olduğunu ileri sürerler. Süreç içinde soyut (manevi) kutsallığın somut üzerinde etkisi olmuştur. Maddi kutsallığın toplum üzerindeki etkisi insanın çeşitli nesnelere, dağlara, sulara saygı geliştirmesi şeklinde olmuştur. Kutsalın maddi ve manevi yönüyle oluşmasını sağlayan yüce Tanrı telakkisidir. Bir şeyin kutsal sayılabilmesi için şu özelliklere sahip olması gerekir;

¹¹⁶ Mircea Eliade, **Dinler Tarihine Giriş**, Kabalıcı, İstanbul, 2000, s.27-28.

¹¹⁷ M. Eliade **Mircea Eliade...** s.93-94.

¹¹⁸ M. Eliade, **Mircea Eliade...** s.128.

¹¹⁹ A.Gül, **a,g,t**, s.13.

1. Tanrı
2. Toplum'un Tanrı Anlayışı
3. Kutsal ve kutsal olmayan ayrımı
4. Somut ve soyut kutsallık.

1.1.2. Kutsiyet

Kutsiyet Arapça'da "temiz ve pak olmak" manasına gelmektedir. *Kuds* kelimesinden türemiştir. Kutsiyet kutsallık gösterme ya da kutsallık nispet etme manasına gelir. Kutsallığı belirleyen unsurlar vardır. Buna göre;

1. Kutsal olan ve kutsal olmayan ikiye ayrılır. Kutsalın olma nedeni insanın olağanüstü bir varlığa inanma ve bağlanma eylemidir.
2. Kutsal olan asla çiğnenmez ve dokunulamaz (yani tabudur). Kutsal olan tektir ve hasır.
3. Kutsal olan her şeyin kuralları vardır. Bu kurallar çerçevesine uymayanların yine kurallar halinde cezalandırılması söz konusudur. Bu cezalandırma, görev bilincinin ne kadar yüksek olduğunu gösterir.
4. Kutsal olan her şey sevilir ve saygı duyulur. Kutsal olan, yüce varlık tarafından yapılmış olduğundan dolayı ona saygı gösterilir.
5. Kutsal olmayan da Tanrı tarafından belirlenmiştir. Kutsal olmayan toplum tarafından ne sevilir ne de saygı gösterilir.
6. Kutsal olmayanda olağanüstü bir varlığının olduğuna inanılmaz ve ona bağlanılmaz.

Bir fenomen olarak gösterilen kutsallığın niteliklere sahip olması gerekir. Rudolf'a göre bunlar şöyle sıralanır: Kutsallık biriciktir. Kutsallık insanın bütünüyle ve kendinden farklı üstün bir güç karşısında hem korkuyla hem de saygıyla bağlı olmasıdır. Rudolf' göre, üstün güç karşısında hissedilen korku ve saygı duygusuürpertici bir hissin yöneldiği objede saklı bir kudrettir.

Bir şeyin kutsallık kazanması kendiliğinden ve tesadüfen olmaz. Bir yerin, nesnenin, kişinin kutsiyet kazanması, kutsal gücün onunla ilişkisinin sonucudur.

Kutsal olansa tabu haline gelip dokunulmazlık kazanır. Kutsal olan çiğnenemez, yok edilemez; kutsal olanı korumak için çeşitli ritüeller ve ayinler yapılır. Kutsalın geçiciliği ve kalıcılığını belirleyen toplum ve insandır. Zamanın insanlar ve toplum üzerinde etkisi kutsalın geçici ve kalıcı olmasında etkilidir. Kutsalın sirayet özelliği vardır. Kutsal olan bir şeyi başka bir şeye nakledebilir. Kutsal topluluk zihninde anlamsal bir harita oluşturur. Bu, bir toplulukta yaşayan insanların kutsal olan ve olmayanları bilerek yaşamalarını anlamına gelir. Topluluk var oluşunu sağlamak için soyut ve somut fenomenleri kutsallaştırarak kendi bütünü oluşturur. Bunun için kullandığı yöntem ise anlamlandırma¹²⁰.

Kutsalın var olduğunu göstermek kolay değildir. Soyut fenomenleri göstermek zordur. Somut fenomenleri görmek ve anlamlandırmak daha kolaydır.

Dinlerde kutsal, ilişkili olduğu fenomenlere bağlı olarak dört kısma ayrılır.

1. Kutsal mekânlar.

Kutsal mekânların kutsal olmasının nedeni tabiat varlıklarının (tabiat varlıklarına *hierafonik* denir) görünüşüyle ilgilidir. Bu kutsal mekânlar tabu çerçevesinde korunmuşlardır ve mekânlara ait özel ritüeller vardır. Bu ritüelleri yapan kişi dünyevi ve uhrevi imtiyazlar kazanmış olduğuna inanır. Örneğin hac mekânları ve tapınaklar gibi.

2. Kutsal zamanlar

Yılın belli dönemlerinde insanlar kutsal mekâna giderler. Buraya belirli bir zaman dilimi içinde gidilmesi gerekir. Modern terminolojide bayram ve ayinler ritüeller olarak adlandırılmıştır. İlkel dinlerde tanrılar başlangıçta yaptıkları eylemleri kutsal zamanlarda yaptığı için kutsanmışlardır.

3. Kutsal varlıklar

Kutsal varlıklara kutsallık verilmesini sağlayan kendisi de olağanüstü varlık olan yüce Tanrı'dır. Tanrı, kutsalı çeşitli nesnelere, hayvanlara, bitkilere, yerlere, insanlara vermiştir. Kabile şefleri, şamanlar, kehanet hayvanları kutsal varlıkların örnekleridir.

¹²⁰ Kürşat Demirci, "Kutsiyet", **DİA**, C.XXVI, Ankara, Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yay,2002, s.495.

4. Kutsal nesnelere.

Kutsal nesnelere güç veren de yüce Tanrı'dır. Örneğin taşlar, kutular, elbiseler. Kutsal sayılan nesnelere ayinler ve ritüeller yapılır¹²¹.

İbrahim Kafesoğlu'na göre; din bir inançtır, fakat her inanç din değildir. İkinin arasında fark kutsallık kavramında belirir. Dini inançlar da, varlıklar da kutsal olan ve kutsal olmayan şeklinde ayrılmıştır. Kutsal olana dokunmak, karşı gelmek yasaklanmıştır. Kutsal olana karşı çıkanların cezaları vardır.

Kutsallık verilen inancın ilahi kökene dayandırılabilmesi için üç şart gereklidir. Bunlar,

- 1- İmanın esasları (itikad)
- 2- İbadetler (amel)
- 3- Cemaat (itikad ve amelin bir topluluk tarafından kabulü ve icrası)

Bu şartların yerine getirebilmesinde inançların semavi ve halk dini biçiminde ayrıldığı görülür. Yüksek semavi inancına sahip dinlerde Tanrı anlayışı vardır. Bu anlayışta Tanrı tek ve yaratıcı mutlak güçtür. Tanrı imanının merkezinde olup kutsal olan ve kutsal olmayan şeklinde ayrımını yapar. Totemcilik ve politeist dinlerdeki anlayışta kutsallık daha çok nesnelere verilir¹²².

1.1.3. Kut

Kutsallık ve kut kavramları birbirine en çok karıştırılan kavramlardır. Türk devlet anlayışında siyasi otorite veya siyasi iktidar *kut* sözü olarak ifade edilir. Türk hâkimiyet (karizmatik) anlayışının sonucu olarak çıkan "kut"u yani siyasi otorite gücünü Tanrı verir. Kut terimi birçok manaya gelmektedir¹²³ Reşit Rahmeti Arat, kut kelimesini Kutadgu Bilig'in çevirisinde saadet, tâlih, mutluluk şeklinde vermektedir. Ayrıca metnin birkaç yerinde devlet anlamında kullanılmaktadır¹²⁴. Kutadgu Bilig'de devlet manasında kullanılan kut, "state" değildir. Türklerin devlet

¹²¹K. Demirci, "Kutsiyet"... s.496.

¹²² İbrahim Kafesoğlu, "Eski Türk Dini, Türkler, Yeni Türkiye, C.III, 2002,s.290.

¹²³ Tartışmalar için bkz. Selim Karakaş, "Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri", bkz. media.turuz.com,s.33.

¹²⁴ Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan, İstanbul,2001,s.86.

için kullandıkları kelime il veya el kelimesidir. Yani il sözü içinde kut kavramının da saklı olduğu devlet manasında kullanılmıştır.

Sadri Maksudi Arsal, kut'un manasının siyasi hâkimiyet kudreti anlamında olduğunu diğer anlamları olan saadet ve mutluluğun ikinci planda kaldığını belirtmiştir. Kut'un iyi talih, ikbal, saadet, baht, haşmetmeab, kutlu ve mesut olma, mutluluk manalarından başka anlamı da "siyasi hâkimiyet kudreti, yani devlet idare etme kudret ve salahiyeti şeklindedir"¹²⁵.

Kut'un bazı nitelikleri vardır. Kut'un niteliklerine sahip olmak için kuta uymak gerekir. Uyulması gereken niteliklerden biri alçak gönüllüktür. Alçak gönüllü olmayan insan kut tarafından cezalandırılır. Bunun örneği de Kutadgu Bilig'de şöyledir: "*Ona vurmak isteyen kendisi vurulur; onu ezmek isteyen kendisi ezilir*"¹²⁶.

"*Kuta vurmak kendine vurmak onu ezmek demek de kendini ezmektir*" cümlesi kutun insanın içindeki cevher olduğunu anlatmaktadır. Bu beyit, Doerfer'in düşüncesi olan kut "insanın bir nevi otonom kudretidir" fikrini destekler niteliktedir¹²⁷. Kağan, egemenlik düşüncesini Gök'ten alır. Eski Türk hâkimiyet telakkisi hükümdarlara ve devlet adamlarına Tanrı tarafından verilen kutun bazı vasıflarının varlığını kabul eden bir anlayıştır. Türk hükümdarlarına ve devlet adamlarına Tanrı tarafından verilen kutun temelinde ilahi bir gücün varlığı vardır. Kağan, Tanrı irade ettiği, kendisine "kut" (hâkimiyet kudreti), ülüg (nasb ve kismet) ve yarlıg (Tanrı'nın izni ve kader) verdiği için hükümdardır ve siyasi iktidar otorite hakkına sahiptir.

Ögel'e göre Türk hâkimiyet telakkisinde devleti idare etme hak ve salahiyetinin kaynağı kağanın kendisine kut veren Tanrı'dır, hâkimiyetin kaynağı ilahidir. Türk kağanı gök ve yer arasında temsilcisidir. Göğün temsilcisi Tanrı kağana bazı vasıfları verip yeryüzündeki temsilcisi yapar. Kut'un kaynağı ilahidir¹²⁸.

Kut kazanmak ifadesine Orhun Abidelerinde rastlamaktayız. Kut kazanmak için kişi nefesine hakim olmalı ve gönlünde Tanrı sevgisi bulunmalıdır. Kuta nail olan

¹²⁵ Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Kültür Bakanlığı Yay, İstanbul,1981,s.67. Bkz.Sadri Makdudi Arsal," Kutadgu Bilig", Türk Tarihi ve Hukuk, **İstanbul Ün. Hukuk Fak. Yay**,1947,27-33.

¹²⁶ S.Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut...** s.89. Bkz. KB 678-679 b.

¹²⁷S.Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut...** s88-.89. Bkz. KB ve KTY S,34,89.

¹²⁸S.Karakaş, "**Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi**"... s,33.

kişi Tanrı tarafından kutsal güçle donatılmıştır. Bu cevheri korumak için mücadele verecektir.

Kutadgu Bilig’de kut “erler eri” anlamına gelmektedir. Kuta boyun eğmek gerekir, aksi takdirde kuta kafa tutmak kaygı ile uğraşmak demektir¹²⁹.

Kut’un en önemli görevlerinden biri de adaleti sağlamaktır. Kutadgu Bilig’de adalet kavramı *könilik* ile ifade edilmiştir. Eserde kutun hizmet maksadıyla kapıda beklediği belirtilir. Kuta sahip olmak için alçak gönüllü ve bilge bir kişilik özelliklerine sahip olmak gerekir.

Tanrı'nın verdiği kut her iki dünya içindir.

Kut zuhur edince, bütün arzu ve dilekler elde edilir.

Kut gelir tutmasını bilmezsen gider; mal verir; yemesini bilmezsen alır¹³⁰.

Ayrıca kutu kazanmak için töreye hizmet edilmelidir. Kutadgu Bilig’de kut-hizmet ilişkisi de anlatılmıştır.

Sen herkesin hizmetine layıksın; layık olanahizmet edilirse kutkapısı açılır¹³¹. Kut’u kazanmak için kuta hizmet etmek gereklidir.

Kut’u kazandıktan sonra ona sahip olmayı devam ettirebilmek için alçak gönüllü ve mütevazı olmak gerekir.

Ey devlet sahibi, sen kutunun devamını istersen, onun devamı müddetince sen de iyiliklere devam et.

Sana beylik ve büyüklük erişirse, bu devlet içinde saç ve sakalının ağarması için kendini küçük tut ve mütevazı ol¹³².

Kutadgu Bilig’de kut’a ulaşmanın yolunun insanlara yardım etmekten, utanmayı bilmek ve adaleti sağlamaktan geçtiğini anlatılmıştır. İyilik yapmak, adaletli ve yumuşak huylu olmak gibi özelliklere sahip bulunana heriki dünyada kut geleceği anlatılmıştır. Kut’un tüm iyi halleri kazanıldıktan sonra kut tamamlanırdı. Kut ve töre anlayışı Türklerinen eski kaynağı olan Orhun Abidelerinde geliştirilip,

¹²⁹ S.Başer **Kutadgu Bilig’de Kut...** s.89.

¹³⁰ Bkz.KB.1267.b, KB.602.b, KB.724.b.

¹³¹ Bkz.KB.945.b.

¹³² S.Başer **Kutadgu Bilig’de Kut...** 90-94. Bkz.KB. 549-552.b.

Kutadgu Bilig’de sistemli bir yapıya kavuşturulmuştur. Kutadgu Bilig’i okuyan kişi hem kutu hem de töreyi kazanan ve uygulayan kişidir¹³³.

Kutadgu Bilig’de kazanılmış kutu koruma yolları vardır. Kut kazanmak kolay bir iş değildi, onu elinde tutabilmek önemliydi. Onu tutabilmek ve koruyabilmek için bilgi ve beceri gerekiyordu. İnsan kutu tutabilirse o kaçamazdı eğer kaçarsa da bir daha gelmezdi.

Kut’u kazanmak için alçak gönüllü ve mütevazı olmak gerekir. Eserde kötü ve çirkin işlerden uzak durmak gerektiği anlatılır. Kendisinden büyüklere saygı duyulmalı ve küçüklere sevgi gösterilmelidir. Kut’u kazanmak için kişi adaletten ve doğruluktan ayrılmamalıdır. Zira kut adalet ve doğruluk sahibi insanlara verilirdi.

Kutadgu Bilig’de kut kazanmış kişinin uzak durması gereken işler vardır. Kut’a uygun davranmayan kişinin elinden kut geri gider. Bunu şu örnekte görmekteyiz.

Kut gelir de tutulmazsa gider; mal verir, usulünce kullanılmazsa geri alınır. Onu bulunca sıkı tutmalıydı. Eğer koruma altına alınmazsatekrar giderdi. Kutadmuş (kutlanmış) kişinin ihtiyatlı (sakinmiş) olması, uygunsuz işlerden uzak durması gerekirdi. Kendisinin temiz ve adil olması; kutun bağının bunlar olduğunabilmesi lüzûmu vardı. Çünkü kut aslen temizdi ve bulunduğu yerde temizlik arardı; saf duru idi, ancak böylesini desteklerdi¹³⁴.

Kut’u korumak ve kalmasını sağlamak Tanrısal kalmak ile mümkün olurdu. Kut’un gevşeme durumunda Tanrısal özlebütünleştirerek ilahi güç yeniden kazanılırdı. Tanrısal öze bütünleşme sağlanamazsa kut tamamen elden giderdi. Kutun elden gitmesi birlik olmamasından kaynaklıydı.

Kut’un kaybedilme nedenleri yine kut ve töre kavramlarıyla ilgilidir. Töreye uygun davranıldığı zaman insan kut gücünü harekete geçirebilecektir. Kut insanların içindeki gönül yanıklığı, adalet, eşitlik gibiyi özelliklerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ayrıca kut töreyi de düzenlemektedir. Töre, toplumsal düzeni sağlamanın yanı sıra insanların iç dünyasının da olgunlaşmasını sağlamaktadır¹³⁵.

¹³³S. Başer **Kutadgu Bilig’de Kut...** 97-98.

¹³⁴ Bkz. KB, 724-727. b. KB. 2105. b

¹³⁵S. Başer, **Kutadgu Bilig’de Kut...** 99-102.

Kutadgu Bilig'e göre üç durumda kut elden çıkar. Yalan söylemek, sözden dönmek, içki tutkunu olmak. Ayrıca diğer kötü özelliklere sahip olunca da kut gider. Bunlardan ilki insanın inatçı olmasıdır. Diğerleri ise insanın sert mizaçlı ve öfkeli halidir. Kutadgu Bilig eserinde bu durum şöyle ifade edilmiştir: *Iduk kutondan kaçar uzaklaşır*¹³⁶.

Teokrasi kavramı ile kut kavramı karıştırılan kavramlardır. Oysa birbirinden farklı kavramlardır. Teokrasi terimi siyasi gücün Tanrı tarafından dünyadaki temsilcilerine verilmesine denir. Ayrıca o toplumda dini toplumsal ve siyasi hayat düzenini oluşturur¹³⁷. Teokrasi terimi Eski Yunanca'dan gelmektedir. Teo/ theos (tanrı) kratia/ kratein/kratos kelimelerini çoğaltabiliriz. Bu kelimelerin birleşiminin sonucu Theokratia "Tanrının düzeni manasına gelmektedir. Teokrasi Tanrı iradesine dayanan devlet türünü ifade eder. Güç ve iktidarın tanrısal kaynağına ilahi yönetim denir. Teokraside, dini kurallardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Teokrasi de dini kurallar geçerli olmuştur. Buna göre yöneticilere itaat Tanrı'ya itaattir. Onlara karşı gelmek Tanrı'ya karşı gelmektir. Çünkü devleti idare edenler Tanrı tarafından belirlenir ve onun tarafından göreve getirilirler. Teokratik devlette, dini ve dünyevi iktidar olmak üzere iki egemen güç yoktur. Dini iktidar egemenliğin tek sahibidir, din ve devlet iç içedir. Devlet başkanı aynı zamanda dini liderdir, emirleri dini bir emir/hukuk kuralı olarak kabul edilir.

Eski Türk hâkimiyet telakkisi teokratik özelliğine sahip değildir. Yönetme yetkisine sahip olan kağan artık ilahi lütuf ya da hak adına, teokratik temsilci sıfatı gibi bir güçle değil, Tanrı'nın "nasb" ettiği hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiren bir "görevli" gibi hareket eder. Bundan dolayı Türk hükümdarları insanüstü bir varlık olamaz. Görevi ile ilgili sorumluluğu kesindir. Nitekim kut'a nail olmuş birinin, görevini yerine getirdiği sürece hükümdar kalması mümkündür. Aksi halde hükümdar Tanrı tarafından cezalandırılır¹³⁸ Kutsal olmak için Tanrı tarafından verilen siyasi güce (kuta) ihtiyacı yoktur. Kutsallık kavramı öznel bir yargıdır. Bir

¹³⁶S. Başer, **Kutadgu Bilig'de Kut...** s.103. bkz.KB.337-343.b.

¹³⁷ Bkz. <http://www.tdk.gov.tr>.

¹³⁸ Selim Karakaş, "Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.I.2016. s.162-163.

şeyin kutsal olması için tanrısal olması gerekir. Anlatıldığı üzere kut ve kutsallık kavramları birbirinden farklı kavramlardır.

1.2. Orhun Abidelerinde Kutsallık Ogeleri

1.2.1. Gök Tanrı

Gök ifadesi Orhun Yazıtlarında *Tengri* şeklinde geçmektedir. Yazıtlarda *tengri* hem sema, gökyüzü (mavi) manasına gelmektedir hem de tanrı anlamında kullanılmaktadır. Burada anlatılan inanç devletin resmi dinidir.¹³⁹

Uygurlarda “Tengri” budist tanrıların yerine geçmiştir¹⁴⁰. Burkancı Uygur metinlerinde tanrı kelimesi “ilah, tanrı, Buda, Burkan, Efendi” anlamlarına gelmektedir. İslamiyet sonrası dönemin başlangıcında kelime “Allah, ilah” anlamında kullanılmıştır¹⁴¹.

Türk ve Çin tarihi birbirinden bağımsız yazılamaz. Türkler ve Çinliler aynı coğrafyada tarih sahnesine çıkmış ve yakın temas içinde olmuşlardır. Türklerde “Gök Tanrı inancı” Çinlilerde *Tian* kavramına benzemektedir. Çinliler her şeyi “Tian”

¹³⁹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, TTK, Ankara, C.II,1995, s.145.Bilgin Azmi, “Gök Tanrı Terimi Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2005,C.II. S.IV, s.190; Göktürk kitabelerinde Tanrı, doğüstü özellikte, insanlara güç ve kuvvet veren, onların hayatını şekillendiren, ebedi bir kutsiyete sahip olarak görülmektedir. Kitabelerden anlaşıldığına göre Tanrı'nın maddi bir kişiliği yoktur. Manevi varlığı ile etkili olmaktadır. Bu özelliği ile “Allah” ın sıfatlarına yaklaşmaktadır. Bilge Tonyukuk Kitabesinde her ne kadar; “Tanrı böyle demiş, kağan verdim, kağanını koyup Çin'e gittin” cümlesinde, Tanrı'yı insan gibi Türklerle konuşur olarak göstermekte ise de, bu hal gerçekte bir maddileştirme değildir. Diğer ifadelerden de anlaşıldığı gibi Tanrı hep üsttedir. Dolayısıyla Tonyukuk'un yaptığı bir benzetmedir. Birçok yerde “Öze Tengri” (Yukarı Tanrı) sözü ile Tanrı'nın yeri söylenmektedir. Fakat “yukarı” derken de Tanrı'nın bulunduğu yer için belirli ve sınırlı bir yer kat'i olarak gösterilmemiştir. Sınırsız bir yukarı tanımlanmıştır. Yargılardan fark edileceği üzere Tanrı'da bazı özelliklerin varlığına Türk budunu inanmaktadır. Bu özellikleri şöyle tespit edebiliriz:

1. Tanrı, sonsuz hayata sahiptir (ebedidir). (BK.K.10)
 2. Tanrı bilicidir. (BK.D.10-11)
 3. Tanrı irade sahibidir. (Kitabeler). Bu nedenle Tanrı istediği için;
 - a) Türkleri kut'lu ve kağanlı kılar.
 - b) Türkleri il'li (devlet ve ülke) kılar.
 - c) Türklerle güç ve cesaret verir.
 - d) Tanrı düzenleyici ve tanzim edicidir.
 4. Tanrı kudretlidir (BK.D.10-12)
 - a) Kişilere bilgi verir.
 - b) Kişilere yardım eder.
 - c) Suçluları cezalandırır.
 5. Tanrı yaratıcıdır. (KT. G. 13) ve (BK.K.10-11)
- Ayrıntılı bilgi için bkz. A.Öztürk, **Ötüken Türk Kitabeleri**, Ötüken Yay, İstanbul, 1973, s. 122-123.

¹⁴⁰ B.Ögel, **Türk Mitolojisi...** s. 147.

¹⁴¹ A.Bilgin, “Gök Tanrı Terimi”... s.190.

kavramına bağlamaktadır. (天 Tian: Gök¹⁴²) Bu da Çinlilerin Tengri düşüncesinden etkilendiğini göstermektedir. Orhun Yazıtlarında göğün yüceliği ve kutsallığını ifade etmek için kullanılan terim ise “üze”dir. Yazıtta “üze” terimi Gök olarak anlamlandırılmıştır. Aşağıdaki örnekte görüyoruz.

KT. D.1

üze kök tengri asra yağız yer kılınkda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlınca üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormuş olorupan türük bodunun elin törösün tuta bermiş eti bermiş. (Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini (ve) töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler¹⁴³.

“Üze” terimi ile ilgili araştırmalar ve çalışmalar yapılmıştır. Üze kelimesinin bugünkü Türkçemizdeki anlamı “üze-rinde” ifadesinde kullanıldığı gibidir. “Üze” kelimesinin İngilizcesi *over* sözünün karşılığıdır. Çince-Türkçe karşılıklardaki anlamı yükseklik ve yücelik demektir. F.W.Müller, eski Uygur yazıtlarındaki, *Tengriler Tengrisi yerinte* sözünün çince, göğün yüceliğini ifade ettiğini, buna örnek olarak Tien-shang (Yüce Tanrı Dağları)’nın gösterilebileceğini belirtmiştir.

Ögel’e göre yüksek olma erdemi olan bölgeler her zaman kutsaldır. Yükseklik “üstünlük” belirtisi olarak insanüstü özelliğe sahiptir. Her “yükselme “ belli bir seviyeden kopuştur, öteki dünyaya geçiştir; dindışı mekân ve insanlık durumunun aşılmasıdır.

“Yüksekliğin” kutsal olmasının nedeni göğün üst katmanlarının kutsallığı ve kutsal gök olmasıdır¹⁴⁴. Ediz kelimesi de yücelik anlamına geliyordu. Çince karşılığı (shang) idi. Bu kelime Uygur yazıtlarında da yüksek manasında kullanılmıştır¹⁴⁵.

Göğün kutsallığını karşılayan birçok ifade Orhun Yazıtlarında vardır. Bunlardan biri “*Tengri teg Tenri*” ifadesidir. Bu ifade şu anlama gelmektedir:“Tanrı kendine ve göğe benzer “. Teg sözü benzer ya da “Nasıl ise öyle” demektir.

¹⁴² Bülent Okay, “Tarihte Bir Gezinti, Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı”, (Ed. Erman Şan), **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, İstanbul,2017.s.205.

¹⁴³E.Aydın, **Orhon Yazıtları...** s.51. Bkz. KT. D.1.

¹⁴⁴M.Eliade **Dinler Tarihine...** s.115.

¹⁴⁵B. Ögel, **Türk Mitolojisi...** s.150-151.

Göktürk yazıtlarında “Tengri teg Tenri” ifadesi “Tanrı’ya benzer Tanrı” (eşi benzeri yoktur) veya “Kendine benzer Tanrı” şekilde çevrilmiştir. Tengri teg Tenri” ifadesi ile ilgili çok yorum yapılmıştır. Çok yorum yapılmış olmasına rağmen bu ifade hâlâ sorunludur. Okumada herhangi bir problem yoktur. Sorun anlamlandırmadadır. Yazıtlar ve Eski Türk Yazısı ile ilgili pek çok bilimsel çalışma ve bildiri vardır. Bu konuyla ilgili pek çok yorumlar yapılmıştır. Bu konu çalışılmasına rağmen çözüm getirilememiştir¹⁴⁶.

Ögel’e göre Tengri teg Tenri’yi “göge benzer gök” diye çevrilmesi doğru değildir. Çünkü bu çeviri cümlenin anlamını yeterince ifade etmemektedir¹⁴⁷. Kitabelerde “Tengri teg Tenri” olan Tanrı ile ilgili ifadeler vardır. Örneğin Bilge

¹⁴⁶ Ceval Kaya, “Köktürkçe Teñri Teg Teñri Yaratmış İbaresini Üzerine”,7. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, **TDK**, Ankara,2010, s.1-3. Bu konuyla ilgili Ceval Kaya Serkan Şen’in bildirisinde faydalanmıştır. Teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan (BK D 1; BK G 13).Bu ifade ile ilgili çalışmalar ve yorumlamalar şöyledir:“Ben göge benzeyen, gök tarafından tayin edilmiş Türk Bilge Kağan” (RADLOFF 1894).

“Ben, göge benzeyen ve gök (Tanrı) tarafından yaratılmış, Türklerin Bilge (akıllı) kağanı” (THOMSEN 1896).

“Ben Tanrıya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hakim (Bilge) Kağan” (THOMSEN 1922).

“Göge benzer göğün yarattığı Türk Bilge hakan” (ORKUN 1936).

“Gök gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hakim (Bilge) Kağan” (MALOV 1951).

“Ben, gök gibi ve göğün yarattığı Türk Bilge Kağan” (TEKİN 1968).

“Tanrı gibi tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı” (ERGİN 1970).

“Göge benzer, göğün tayin ettiği Türk bilge Kağan” (AYDAROV 1971).

“Tanrıya benzer ve Tanrı tarafından tesis edilmiş Türklerin bilge kağanı” (CLAUSON 1972).

“Tanrıya benzer (yalnızca kendine benzer) Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Kağan” (ÖGEL 1988).

“Tanrı gibi, Tanrı (hükümdar) yapmış, Türk Bilge Hakan”, “Tanrı gibi, Tanrıca (tahta oturtulmuş) Türk Bilge Hakan” (TEKİN 1988).

“Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk bilge kağanı” (GULİYEYEV 1992).

“Kendi kendini yaratan Tanrı’nın iradesiyle yaratılmış (ben) Türk Bilge Kağan” (YILDIRIM 1992).

“Semavi Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kagan” (BARUTÇU ÖZÖNDER 1993).

“Tanrı gibi Tanrı’da yaratılmış Türk Bilge (bilgiç) Kağan” (AYDAROV 1995).

“Tanrı gibi, tanrı tahta oturtmuş Türk Bilge Hakan” (TEKİN 1995).

“(Ben) Tanrı’ya benzer, Tanrı’nın hazırladığı Türk Bilge Kağan” (BERTA 2004).

“(Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk Bilge Kağan” (ŞEN 2010). Bu ifade sorunludur. Çünkü, bu kelime “gök, sema” ve “Tanrı” olarak iki anlamı vardır. Bu ifade yi iyi yorumlamak gerekir. Bu ifade en az 4 türlü anlamlandırılabilir.“tanrı-tanrı”: (THOMSEN 1922), (ERGİN 1970), (CLAUSON 1972), (ÖGEL 1988), (TEKİN 1988), (GULİYEYEV 1992), (YILDIRIM 1992), (AYDAROV 1995), (TEKİN 1995), (BERTA 2004).

“gök-gök”: (RADLOFF 1894), (THOMSEN 1896), (ORKUN 1936), (MALOV 1951), (TEKİN 1968), (AYDAROV 1971).

“tanrı-gök”: - “gök-tanrı”: (BARUTÇU ÖZÖNDER 1995), (ŞEN 2010).

teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ibaresinde türük bilge kagan’ın iki tane nitelemesi olduğu anlaşılıyor: teñri teg, teñri yaratmış. teñri teg: “tanrı gibi”. Bilge Kağan tanrıya benzetiliyor. Benzetme yönü ikinci parçada geçiyor: “yaratma”. teñri yaratmış: İki şekilde anlamlandırılabilir: “Tanrının/göğün yarattığı”, “tanrıy/göğü yaratmış”.

Bilge Kağan, “yaratma” yönünden tanrıya benzetilmişse, tanrı ne yaratmış, Bilge Kağan ne yaratmış? Tanrı göğü yaratmış, peki Bilge Kağan neyi yaratmış?

Sonuç olarak, “teñri teg teñri yaratmış türük bilge kağan” ibaresindeki birinci teñri kelimesi “tanrı” anlamında, ikincisi ise “gök” anlamındadır. Ama ikinci yerde mecazlıdır ve “düzen, nizam, sistem” manasındadır. Buna göre ibareyi şöyle çevirmek gerekir: “Tanrı gibi nizam yaratmış Türk Bilge Kağan”.

¹⁴⁷ Bahaedin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul,2001,s.699.

Kağan kendine benzeyen Tanrı tarafından yaratılmış bir insandır. Tanrı'nın desteğiyle kağan olmuştur. Aşağıdaki örnekte görüyoruz.

K.T G.1

“tengriteg tenride bolmış türük bilge kagan bo ödke olortum sawımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum berye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz tatar...”

(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(ım). Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit. Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar (ve) beyler. Otuz Tatarlar...

Burada vurgulanan şudur: “Kardeşlerim, çocuklarım, kendi soyumdan gelenler, güneyde oturan beyler, Oğuzlar, Tatarlar ve diğerleri... Biliniz ki tahta ben geçtim. Ben Tanrı tarafından görevlendirildim ve tahta geçtim. Bundan böyle hükümdarınız benim. Hepiniz benim sözümü dinlemek zorundasınız.” Gök Tanrı inancının gücüyle ve desteğiyle siyasi hâkimiyeti kazanan kişi kağan olur. Bu gücünü kazanan kağan devletin düşmanlarını perişan eder ve devletin sahibi olur.

BK. K.1

“Tengriteg tengride bolmış türük bilge kagan bödke olortum sawımın tüketi eşid ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum [bodunum berye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler otuz tatar<...> tokuz oguz begleri bodunı bo sawımın edgüti eşid katugdı tınla ilgerü kün]”

Ben Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan(ım) ,bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar dinle. Özellikle küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum [halkım,güneydeki şadlar(ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar,komutanlar (ve)sıkıca dinleyin:

Bilge Kağana Gök Tanrı tarafından birtakım kutsal güçler verilmiştir Bu kutsal güç Tanrı tarafından verilen kağanlık mevkiidir. Bu güçle BilgeKağan devletini düzene ve nizama koymuştur. Orhun Yazıtları'nda “ *Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge kağan*” şeklinde ifade edilmiştir. Gücün Tanrı tarafından verilmesi telakkisininin

Türklerin her şeyi Tanrıya bağlayan kadercilik anlayışında da etkili olduğunu görmekteyiz.¹⁴⁸.

K.T.G.9

“Üçün igidmiş kaganının sawın almatın yer sayu bardıg kop anta alkıntıg anta kalmıştı yer sayu kop toru ölü yorıyor ertig tengri yarlıkadun üçün özüm kutum bar üçün kagan olortum kagan olorup..”

...için (seni) beslemiş kağanının sözlerini (dikkate) almadan her yere gittin. Oralarda tamamen yok oldun, tükendin. Geri kalanlarınız her yere, yarı ölü yarı diri gidiyordunuz. (Ebedî) Tanrı lütfettiği için ve kendi talihim olduğu için kağan olarak tahta oturdum.

Anlamı: “Halkım, Kağanın sözünü dinlemediniz. Bunun sonucunda da perişan oldunuz. Gök (Tanrı) izin verdi, ben kağan oldum. Artık benim sözümü dinleyeceksiniz. Benim sözümü dinlerseniz, başınıza kötü şeyler gelmeyecektir. Ben gücümü “Gök”ten alıyorum.”

Yani kağan “Gök”ten-Tanrıdan aldığı kutsal güçle hükümdar olarak atandığını vurgulamaktadır.

K.T.D.15

“Kırk artukı yeti yolu sülemiş yegirmi sünüş sünüşmiş tengri yarlıkadok üçün elligig elsiretmiş kaganlığıg kagansıratmış yağıg baz kılınıştızlıgeg sökürmiş başlığıg yüküntürmüş.”

Kırk yedi sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış (Ebedi) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tabi etmiş, Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş...

Burada Köl Tigin’in kırk yedi sefer ettiği ve düşmanlarına karşı yirmi kez savaştığı anlatılmaktadır. Tanrı izin verdiği için düşmanlarına ve asilere karşı başarılı olmuştur. Başarılı olmasının nedeni Gökten aldığı kutsal güce bağlamaktadır. Aynı zamanda Gök Tanrı’nın uygun davranılmadığında kağanları cezalandırıldığı anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ A.Öztürk, **Ötüken Türk...** s.94.

K.T.D.25

“Başlayı kırkız kaganı balbal tikdim türük bodunug atı küsi yok bolmazun teyin kanım kaganı ögümkatunug kötürmiş tengri el berigme tengri türük bodun atı küsi yok bolmazun[teyin özümün ol tengri]”

İlk önce Kırgız kağanını balbal diktim. Türk halkının adı, sanı yok olmasın diye babam kağanı, annem hatunu yükselten (ebedi) gök, yurdu veren (ebedi) gök, Türk halkının adı, yok olmasın diye beni o (ebedi) gök tahta oturttu elbette.....

Buradaki anlamı: Köl Tigin’in sefere çıkmasının amacı Türk halkının adının sanının yok olmaması içindir. Yurdu ve Türk adını vermek, Türk kağanı tahtına oturtturmak suretiyle görevlerini yerine getirmesi için Gök (Tanrı) Köl Tigin’i görevlendirmiştir.

BK.K.9

“Kagan eçim kaganolortokında tört bulundakı bodunug nençe etm[iş]nençe yaratmış tengri yarlıkad[ok üçün olortokuma tör[t] b[ulundakı bo]dunug etdim yara[t]dım <...> kältim men türgeş kaganka kız[ımı] <...> ertinü ulug törön alı bertim tür[geş kagan]”

Kagan, amcam kağan tahta oturduğunda dört taraftaki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl örgütlemişse (ebedi) gök lütfettiği için kendim tahta oturdum. Dört taraftaki halkı düzenledim, örgütledim.<... > ettim...

Buradaki anlamı: Kağan olan amcası ve kendisinin tahta oturmasını sağlayan kutsal güç Gök ‘tür. Bu güçle devletin düzenini ve nizamını sağlamıştır.

BK.D.1

“Tengriteg tengri yaratmış türük bilge kagan sawın kanım türük bilg[e kagan] <...> [al]tı sir tokuz oguz eki ediz kerekülüg begleri bodunı <...> [tü]rük te[n]ri “ (Ben) Tengiteg Tengri Yaratmış Türük Bilge Kagan(ım) .Sözüm : Babam Türk Bilge Kagan <...> Altı Sirlere, Dokuz Oguzlar, İki Edizler, Kerekülüg Beyleri (ve) halkları <...> Türk ebedi taşa üzerine kağan olarak oturdum.... Türk halkını düzene soktum.

Anlaşıldığı üzere, Tanrı'nın verdiği güçle Bilge, kağan olmuştur. Kağan Türk halkını düzenlemiş ve devletin düzenini kurmuştur. Devlet düzenini kurduktan sonra bütün Türk halklarını düzene koymak için doğuya ve batıya doğru seferler yapmıştır. BK. D.23

“Kelti bodunug igideyin teyin yırgaru [oguz bo]dun tapa ilgerü kitan tatawı bodun tapa bergerü tewgaç tapa eki yegirm[isüledimm] sünüşdüm antakesre tengriyarlıkadok üçün kutum ülügüm barüçün ölteçi bodunug t[irgü]rü git<d>im yalan bodunug tonlug kiltım çıgan bodunug bay kiltım...”

Geldiler. Halkı besleyeyim diye kuzeyde Oğuz halkıtarafına, doğuda Kitan (ve) Tatabı halkı tarafına, güneyde Çin tarafına oniki seferettim, savaştım. Ondan sonra (ebedi) Tanrı lütfettiği, için, talihim (ve) kısmetim olduğu için ölmeküzere olan halkı diriltip besledim. Sırtı açıkta olan halkı giydirdim. Yoksul halkı zengin ettim.

Buna göre kağan, Türk halkını düzene koymak için seferler yapmıştır. Oğuz, Kitan, Tatabı halklarını ebedi Tanrı'nın verdiği kutsal güçle düzene koymuştur. Bilge Kağan halkının rahatını ve saadetini sağlamak için uğraşmıştır. Bu durum Bilge Kağan'ın sosyal devlet anlayışıyla hareket ettiğinin göstergesidir.

BK.D.32

“Oguz tapa süledimilki sü taşıkmiş erti ekin sü ewde ekin erti üç oguz süsi basa kelti yadag yawız boltı tep algalı kelti sınar süsi ewig barkıg yulıgalı bardı sınar süsi sünüş geli kelti biz az erimiz yawız ertimiz oguz<...> t yag[ı] <...>]tengri] küç bertök üçün anta sançdım...”

Oğuzlara doğru sefer ettim. Ordunun ilki sefere çıkmıştı. İkinci ordu karargâhta idi. Üç Oğuz ordusu baskın yaptı. “Yaya olanlar kötü durumdalar” diyerek ele geçirmeye geldiler. Ordunun yarısı evi barkı yağmalamaya, (diğer) yarısı da savaşımaya gelmişti. Biz az idik, kötü (durumda) idik. Oguzlar<...> [ebedi] Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım....

Buradaki anlamı, Bilge Kağan Oğuzlara karşısefer etmiş, arkasından Üç Oğuz ordusu baskın yapınca Bilge Kağan ordusu kötü duruma düşmüştür. Ordusunun kuvveti az olmasına rağmen Gök Tanrı'nın verdiği güçle düşmanı yenmiştir.

T.2.B.5.

Örtçe kızıp kelti süniüşdümüz bizinte eki uçı sınaçça artuk erti tengri yarlıkadok için üküş teyin.....

Ateş gibi kızmış (bir helde) geldiler. Savaşık. (Onların) iki kanadı bizim yarımızdan fazlaydı. (Ebedi) Tanrı lütfettiği için, (sayıca) çoklar diye...

Sayı çok ya da az olsun Türk halkı Tanrı'nın desteği almıştır. Bu savaşta korkmadan Tarduşlara karşı savaşmıştır. Yabgusunu ve şadını orada öldürmüş, Tarduşları tabi duruma getirmiştir.

Tonyukuk başka bir seferinde İleriş Kağan'la yaptığı seferi şöyle anlatmıştır: *arkay karagug ulgardım ok yağig kelürür ertim kaganımın sületdiniz tengri yarlıkazu* (T2.D.3)

Karakol gözetleme kuleleri diktirdim. Geri dönen düşmanları getirttim. Kağanımla sefer ettik.(Ebedi) Tanrı'nın lütfuyla...

Tonyukuk İleriş Kağan'la yaptığı bu seferinde İleriş Kağan gibi güçlü bir komutan olmasaydı Türk halkının başına kötü olaylar geleceğini ve Türk halkının yok olacağını da söylemiştir. Tonyukuk İleriş Kağan'ın başarılı siyasetini takip edip başarılı bir devlet adamı olmuştur.

Orhun Yazıtları'ndan öğrendiğimiz bilgilere göre Gök Tanrı inancının Türk milleti üzerinde etkisi büyüktür. Yurdu ve devleti veren Tanrı'dır. Aynı zamanda Türk milletini cezalandıran da Tanrı'dır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi bilgisiz kağanlar ve devlet adamları, ikincisi ise Türk halkının özelliklerini kaybetmesidir. Türk halkı devletini kaybetmemek için Türk töresini ve kimliğini unutmamalıdır¹⁴⁹. Türklerde beyliğin önemi büyüktür. Gök Tanrı tarafından verildiğine inanılan kutsiyetli bir makamdır. Bu kutsiyeti korumak Türk kağanının önemli görevlerdendir. Türklerde mutlak güce sahip bir "Tek Tanrı" anlayışı vardır. Ayrıca diğer kutsal inançlar da mevcuttur. Atalar kültü ve yer su inancı sistemi tamamlamaktadır. Türklerde, koruyucu ruhlar anlayışı olduğunun örneğini de yine Orhun Yazıtlarında görmekteyiz. Türkler de, diğer çoğu milletlerde olduğu gibi çevreyi ve doğayı anlamak ve çözümlmek için olaylara ve nesnelere bazı anlamlar yüklenmiştir. Zamanla bu yüklenen anlamlar kutsal fenomenlere dönüşmüştür.

¹⁴⁹B. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme...* s.340-41.

1.2.2 Umay

Umay kelimesi ilk kez OrhunYazıtlarında geçmektedir. Umay tek tanrıça ya da koruyucu tanrıça olarak çevrilmiştir¹⁵⁰: *umay teg ögüm katun inim köl tegin er at bultı yegirmi yaşına eçim kagan törösın ança kazgandı altı çuw sogdak tapa süledimiz buzdumuz tawgaç on totok beş t[ümen sü kelti idok başda sünüşdümüz]*(K.T.D. 31)

Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tigin erlik adını buldu. On altı yaşında, amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti. Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik (onları) dağıttık. Çinli Ong Totok (komutasındaki) elli bin asker geldi. Idok Baş'ta savaştık.

Buradaki anlamı: Köl Tigin'nin annesi Umay'a benzetilmiştir. Umay'ın koruyuculuk vasfı Köl Tigin'inannesine verilmiştir. Annesi koruyuculuk vasfını kullanarak Köl Tigin'in er olmasını sağlamıştır. Köl Tigin devleti düzenlemiş ve Çinliere karşı mücadele etmiştir.

Umay ifadesi Orhun Yazıtlarında iki yerde geçmektedir. Köl Tigin ve Tonyukuk Yazıtında bir yerde geçmektedir. Umayla ilgili ifadeyi Tonyukuk şöyle ifade etmiştir: *keçe keltimiz kelmişı alp tedı tuymadı tengri umay idok yer su basa berti erinç neke tezer biz....* (T2.B.3)

Geçerek geldik. (Buraya) gelmek zordu” dedi(m). “(Ama kimse) hissetmedi. Kutsal Umay (ve) kutsal yer su (ruhları) yardım etti, elbette (Savaşmaktan) ne diye kaçacağız?

Buradaki anlam: Umay ve yer-sular kutsal koruyuculardır. Bu kutsal Umay ve yer su ruhlarının desteğiyle savaş kolaylıkla kazanılmıştır.

Eski Türklerin inandıkları Umay Kırgızlarda Umay – Ene, Özbeklerde Umay - Ana, Hakaşlarda Umay, Kaçınlerde Umay - Ene v.s. olarak adlandırılır. Umay, hamile kadınlara ve özellikle bebeklere hamilik, koruyuculuk eden bir iyi ruh olarak bilinmektedir¹⁵¹.

¹⁵⁰ Saadettin Gömeç, “Umay Meselesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C,V,S.I, 1990,s.277.

¹⁵¹ Geybullayev G, Rızayeva V, “Eski Türklerde Umay Tanrıçası,” (çev Muvaffak Duranlı), **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.III,1999, s.215.

Bu kelimeyle ilgili birçok iddia ortaya atılmıştır. Radloff bu terimi “kadın ilahe” olarak açıklar. Bu kelimenin anlamının Şorlarda ölenin ruhuna kılavuzluk eden ruh ve koruyucu ruhu anlamını içerdiğini söyler. Radloff bu terimi Tonyukuk Yazıtında görmüş, terimi “Tanrıça” ve erkek adı olarak çevirmiştir. Yenisey Yazıtı serisinde bir erkek adına dikilmiş mezar taşlarından birinde bu ismin yer aldığını söyler.

Meliorskiy, Altay şamanlarının kabul ettiği Umay’ın eski Türk inancında olan Umay’ı karşıladığı fikrini ileri sürmüştür. Bu fikrin sonucunda Umay çocukların koruyucusu olması yanında yetişkinlerin koruyucusu olarak ortaya çıkmıştır¹⁵².

Hüseyin Namık Orkun, Umay ile ilgili şöyle bahsetmiştir: “*malum olduğu gibi çocukları himaye eden bir ilahenin adıdır. Bu ilahe Orta Asya Türklerinde bugün dahi vardır. Kelimenin aslını benimzannımca sanskritçede aramak gerekir. Uma sanskritçe bir ilahe olarak geçmektedir. Daha sonra Uma kelimesi Hint ve İran metinlerinde tesbit edilmiştir.*¹⁵³. Hint efsanelerinde Uma Hint tanrısı Şiva’nın karısının ismi olarak geçmektedir. Bu efsanede: *Aşk vesevge tanrısı Kama, Şiva (büyük tanrılardan) yı kandırmak ister. Fakat Şiva alnındaki üçüncü gözden bir şerare gönderir ve Kama külolur, aynı zamanda kendisinde Kama’nın attığı aşk oku ile vurulmuş ve Uma’yı sevmiştir.*

Kaşgarlı Mahmud, Umay konusuyla ilgili düşüncesini Divanü Lugat’it Türk’te anlatır. Eserinde, Umay’a tapıldığında oğlan çocuk doğumunun gerçekleştiği ve doğumdan sonra çıkan son plasenta olduğunu belirtmiştir¹⁵⁴.

Roux’a göre Kaşgarlı Mahmud’un Umay konusunda ileri sürdüğü fikrinde plasenta ve insan ruhu ilişki vardır. Van der Leeuw da, Roux’un görüşünü kabul eder. Ona göre plasenta doğum ile ayrıldıktan sonra bile hala varlıkta bağlı kalmayı sağlayan ruh özü ihtiva eder. Bu ruh özü tek bir ruha sahiptir¹⁵⁵. Umay’ın plasenta oluşuyla ilgili Türk halklarında birçok farklı anlatılar vardır.

¹⁵² L.P. Potapov, “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.I, 1996,s.216-217.

¹⁵³ S.Gömeç, **Umay...** s.277.

¹⁵⁴ Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Anahatları**, Kabalcı, İstanbul,2002,s.40.bkz.Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lûga-it Türk,(çev Besim Atalay), C.I,s.127.

¹⁵⁵ Y.Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin...** s.40. Jean Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (çev Aykut Kazancıgil),İşaret, İstanbul,1994,s.113.

Louis Bazin de Umay'ı “ana tanrıça” şeklinde adlandırmaktadır. Fakat ona göre yeryüzü ile birleşmek suretiyle gerçek bir ana tanrıça olabilirdi¹⁵⁶.

Umay düşüncesinin günümüzde bile etkisi vardır. Tunguzlar ile birlikte Güney Sibirya ve Altay Türklerinde görülür. Buralardaki inançlara göre, *Umay her zaman kişiyle beraberdir; ancak onun çocuğu terk ettiği zamanlar da olur. Bu ayrılma uzun sürdüğü zaman çocuk hastalanır. Umay'ın çocukla beraber olduğunun işareti, çocuğun uykudayken gülmesidir. Ağladığı zaman sözü edilen koruyucu ruhun gittiği düşünülür. Çocuk hastalandığında Umay'ı getirmesi için kam çağrılır. Bazen çocuğun doğmadan önce ruhunu koruduğu varsayılan Umay; Sagaylar, Şorlar ve Beltirler arasında üç yaşına gelene kadar çocuğun ruhunu temsil etmektedir.*

Eskiden Kara Tatarlar olarak adlandırılan Kuzey Altaylardaki Umay ilahı ruhunun varlığı Verbitskiy tarafından tespit edilmiştir. Umay kelimesi ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "*Umay enezi, Umay ençezi, Umay içezi- gençlerin koruyucusu iyi bir ruhtur; bu ölüyü koruyan ölüm ruhudur*"¹⁵⁷.

Potapov Umay'ın kaçırılması olarak adlandırılan özel bir dua ile ilgili veriler toplamıştır. Duanın amacı ise yaşayan çocuğu sonsuz ölüme mahkûm ederek Umay'ı kaçırmaktır. Çoğu zaman Abakan şamanları bu amaçla Tuva'ya gitmişlerdir. *Bu dua son çocuğun ölümünden sonraki yılda gizlice, gecenin ortasında yapılır. Bu duayı kazanan kadın, şamanın öğüdüne göre ölen çocuklarından sonuncusunun beşiğini, beşikle birlikte bu beşiğe yerleşen ve çocuklarını öldüren Kara-Umay'ın nehirde boğulması için nehre atar. Şaman bu kadına paçavralardan bir kukla naçah, yani küçük yaptırır- pala kudu bir çocuğu taklit eden "küçük çocuğun Kutu". Kadın kuklayı kimsenin görmemesi için gizlice yapar. Dua sırasında onu küçük bir çocuk gibi göğsünde tutar. Yanında tefi olmasına karşın şaman uzun yolunu özenle geçerek duayı sessizce okur. Eğer şaman çocuktan kaçırdığı Umay'ı yakalamayı başarırsa o zaman Umay'ı tefiyle getirir. Bu tefle yolculuktan "dönüşü" sırasında kadını gizler bu sırada kadını süt veya rakı içmeye zorlayarak kaçırdığı Umay'ı tefiyle "döver". Bu dua sırasında şaman çalınan çocuğun cinsiyetini bildirir ve onun doğumu için bir*

¹⁵⁶Roux, *Türklerin ve Moğolların...* 113.

¹⁵⁷ L.P. Potapov, “*Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin*”... s.218.

koruma yapılmasını emreder; erkek çocuk için küçük bir okla yay, kız çocuğu için de hayvan kabukları. Umay'm yeni doğmuş çocukları koruması için beşiklere bu tür korumalar asılır. Şaman tarafından Umay'ı çalınançocuk çokgeçmeden ölürve gövdesi Umay'ın çalınması sonucu Ölümünden kalıntı olarak kararır. Dua da kadın kuklayı yabancı gözlerden korur ve onu kimsenin bulunması için saklar¹⁵⁸.

Seyidov, Umay hakkında Umay'ı bir yandan güneşle bir yandan da dişil unsur olan yerle ilişkilendirmiştir. Kutsal Yer'in Türk topluluklarına yardım etmesi gibi Umay yalnız çocuklar için değil bütün Türk halklarının insanları koruyan ve onlara kut veren tanrıdır. Bu durumu Kırğızlar'da görmekteyiz. Kırğızlar arasında Umay'ın iki manası vardır: Birinci anlamı Umay, efsanevi bir kuşturki yuvasını havada yapar. İkinci anlamı çocukların hamisi olan efsanevi bir kadındır. Bunun hakkında bir söz vardır: *Menim kolum emes. Umay enemdin kolu (Benim elim değil, Umay annemin eli) ...*

Uygurcada da Umay iki manaya gelmektedir: Birinci anlamı ise doğum sonu, son ve çocuk doğurma yeri. İkinci anlamı ise çocukları himaye eden ruh¹⁵⁹.

Hakasya'da “ Umay, Umayiçe” olarak adlandırılan bu ruhla ilgili genel kiş, hakkında farklı türde düşünceler vardır. Bu Umay için yay ve ok şeklinde koruma amaçlı tasvirler yapılmıştır. Umay çocuğun ruhu gibi düşünülür. Sonuçta çocuğa zarar veren Kara-Umay yanikötü ruhtur.

Hakasya bölgesinde Umay ile ilgili ikinci bir fikir vardır. Kara Umay veya Kara-May sembolden tasvir ya tahta bir levhaya iliştirilen insan şeklinde çamurdan ya da küçük, tahta bir beşiğe konulmuş paçavralardan kukla şeklinde yapılır. Bu tasvirin tariflerinden birinde şöyle denilmektedir: "*Çocuğun hastalanması halinde veya doğum sırasında çocukları ölen ailelerde dua için bu tasvir yapılır*". Ana Umay" (May-içe) tasviri ise farklıdır. Akça ağaç parçasına tavşan kürkünden bir parçanın takılması, ağaçtan bir okla yaya iliştirilmesinden oluşur. Umay'ın burada bulunmasının işareti olarak çocuğun doğduğu çadırın duvarına çivilenir.

¹⁵⁸L.P. Potapov, “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin”... s.218-220.

¹⁵⁹S.Gömeç, “Umay”... s.278.

Umay- Ana (May-içe) ile ilgili çeşitli varyantları vardır. Bu tür varyantlardan birincisi çocuğun beşiğim yanındaki duvara tutturulmuş küçük bir tahta okla yayı temsil etmektedir. İkincisi (bu da bir erkek çocuk için) beyaz tavşan kürküyü döşenmiş akçaağaçtan küçük bir beşik şeklinde yapılmıştır. Üstelik bu beşik için tahta bir ok da vardır. Kız çocuğu için yapılan Umay Ana tasvirinde akçaağaçtan beşik küçük bir iğle delinmiştir. Bu tür tasviri çocuk beşiğinin üzerindeki duvara tuttururlar ve zaman zaman yağla tatlandırılmış arpa unundan lapa ile ağırlarlar. Üçüncü durumda Umay ana tasviri beşiğe konulan basit bir ağaç oktur¹⁶⁰.

Umay çeşitli ruhlarla ilişkisi vardır. Güneş ateş ve ocak ruhlarıyla ilişkisi vardır. Güneşle ilişkisi sarı rengin yüzünden Türk halklarında Umay'a Sarı Kız da denilmektedir. Ay ile de ilişkisi vardır. Bazı topluluklarda Umay ateş ruhu, ölüm meleği olarak kabul edilmiştir. Türk mitolojisinde ağaçların insanların türemesiyle ilişkisi de vardır¹⁶¹.

Umay inancı Yakut Türkleri arasında da yaşamaktadır. Yakutların inancına göre Umay, çocuğun üzerinde kuş gibi öterse, bu ötüş o çocuğun neslinin bereketli olacağını habercisidir. Başkurt folkorunda kutsal kuşlar arasında efsanevi kuş Samray (Göğün hakimi) ve Humay'dır. Tanrının (Samrav) iki kızı vardır: *Koyaş Hanım'dan olan Humay ve Ay Hanımdan olan Ayhılı, Efsane ve rivayetlerde Humay, Başkurtların en eski atası ve koruyucusu olarak tasvir edilir. O, yer yüzündeki Batır-Ural ile evlenir ve bir oğlan çocuk doğurur.* Bu çocuk yedi büyük Başkurt boyunun en eski atasıdır. İnsanların, hayvanların ve kuşların Ural dağlarında yerleşmesinde Humay'ın payı vardır. Batır-Ural'ın ölümünden sonra, ona olan sadakatinden dolayı bir kuğu şekline dönüşür. Bütün kuğuların Humay'ın nesli olduğu, yani Başkurtların akrabası olduğu kabul edilir¹⁶².

Kadirzade Kadir'e göre, Bazı Türk topluluklarında görülen mama ruhu, doğum hamisinin adıdır. Anahid, Ayısıt ya da UmayAna isimleri farklı bölgelerde değişik zamanlarda isimlendirilir. Anahid olarak isimlendirilen insanneslinin

¹⁶⁰ L.P. Potapov, "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin"... s.222-223.

¹⁶¹ Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin...* s.41.

¹⁶² S.Gömeç, "Umay"... s.279.

çoğalmasınısağlayan eski bir Mecusi tanrıçasıdır. Bu tanrının Umay Ana ilişkilidir¹⁶³.

Sinor da Umay ilgili düşüncesinde Umay'ın gizli ve tehlikeli bir uygulama yapılırdı. Bu uygulama şu şekilde yapılır. *Şamanlarla yapılan bu törende sağlıklı birbebeğin ruhu nakledilir ve kısır birkadının çocuk sahibi olması için çalışılırdı. Kadının gebe kalması uğraşılırdı ama Umay'ı getiren bebek ölürdü*¹⁶⁴.

Potapov, Kumanlardaki Umay'ın daha ana rahmindeki bebekle birlikte yer alan ve doğumdan sonraki günlerde ve kişinin bütün yaşamında insanı koruyan Umay düşüncesiyle karşılaştığını söyler. Kumanların Umay-ene'ye hitaplarında Umay doğumlara doğrudan yardım eden bir ilah gibi yer alır, bunun sonucunda da Umay (F.A. Satlayev'in notuna göre) Kindigin kesken biy- "göbek bağının kesicisi", Kirbiğini çuygen biy-"(çocuğun) kirpiğinin temizleyicisi" olarak adlandırılır.

Teleutlarda olduğu gib Kumanlarda da Umay-ene bazen Pay-ene (Teleutlarda Pay-ana) olarak adlandırılır. Teleutlarda Payana kelimesi Ulgen'in kızlarının da aralarında yer aldığı, insana iyilik eden iyi ruhlar kategorisi anlamındadır¹⁶⁵.

Türk sanat tarihi kapsamına giren bazı heykel ve kaya resimlerinin Umay'ı tasvir ettiğini ileri sürülmüştür. Göktürk devrine ait bazı heykeller, Kazakistan'ın Taraz (Cambul) şehrindeki bölge müzesinde bulunan Göktürk devri kaya resmi, yine Göktürk sanatının bir örneği olan Kudirge kaya resimlerindeki kadın tasvirlerinden büyük ebatta yapılmış olanı, Umay olarak kabul edilmiş ve saygı görmüştür¹⁶⁶.

Umay'ı çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Umay'ın eski Türklerde bazen kanatsız bir kadın tasviredildiğini dolaylı olarak gösterilir. Umay tanrıçası hem antropomorfik hem de kuş şeklinde, hem de bunların karşımı olan kanatlı kadın şeklinde tasvir edilir. Hakaslarda o dolgun, beyaz saçlı birkocakarıdır, aynı zamanda çocukları hastalıklardan koruyan biridir. Teleütler arasında Mayene (yani Anne

¹⁶³Y.Çoruhlu *Türk Mitolojisinin...* s.41.

¹⁶⁴Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin...* s.42.

¹⁶⁵ L.P. Potapov, "Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin"... s.224.

¹⁶⁶Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin...* s.44.

Umay) genç, güzel dalgalı gümüş saçları olan gökyüzünden gökkuşağıyla kadın olarak tasvir edilir¹⁶⁷.

1.2.3 Kutsal Yer-Sular

Dini inanışlarının esasını oluşturan Gök tanrı düşüncesinin yanı sıra Türkler, ata ruhlarına saygı besledikleri gibi tabiattaki unsurların da koruyucu ruhlara sahip olduğuna inanmışlar, onlara kutsiyet atfetmişlerdir. Tabiat kültürü denilince ilk akla gelen yer-su lardır. Yer su kültürü büyük imparatorluklar devrinde gelişerek vatan kültürü derecesine ulaşmıştır. Göktürkler döneminin en önemli kaynaklarından Orhun yazıtları yer-su ruhlarının önemini yansıtmaktadır. Orhun yazıtlarında yer su ruhları yir sub, iduk yir-sub şekilde geçmektedir¹⁶⁸.

Anıtlar bölgesinde Orhun ve Tamir ırmaklarının baş kısımları ve Orta Asya'nın en kutsal yeri olan Ötüken bölgesi yazıtlarda "Iduk Ötüken" ve "Tamıg Iduk Baş" şeklinde yer almış ve kutsal olarak kabul görmüştür. Orhun bölgesi kağanlık merkezi iken, diğeri ise Tanrıya kurbanlar sunulan ve bir ziyaretgâh merkezi olan Tamir ırmağıdır¹⁶⁹.

K.T.D.10-11

"Yagı bolup etiniü yaratınu umadok yana içikmiş bunça işig küçüg bertökgerü sakınmatı türük bodun ölüreyin urugsıratayın ter ermiş yokadu barır ermiş üze türük tengrisi türük idok yeri suwı an.a etmiş türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kanım elteriş kaganıg ögüm elbilge katunug tengri töpösinte tutup yügerü kötörmüş erinç kanım kagan yeti yegirmi erin taşıkmiş taşra"

Düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tabi olmuş. Bunca işini gücünü verdiğini (hizmet ettiğini) düşünmeden "Türk halkını öldüreyim soylarını yok edeyim" dermiş. (Türk halkı) yok olmaya doğru gidiyormuş. Yukarıda Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su ruhları öylece örgütlemiş. Türk halkı yok olmasın diye halk

¹⁶⁷ Skobelev Sergei, "Eski Çağdaş Türklerde Umay Tanrıçası Görüntüsünün Parçaları ve İkonografisi," Türkler, **Yeni Türkiye**, Ankara, C.III, 2002, s.1658.

¹⁶⁸ İ.Kafesoğlu, **Eski Türk...** s.42-43.

¹⁶⁹ Adem Aydemir, "Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2010,S.187.s,198.s,198.

olsun diye babam İlderiş Kağan'ı, annem Elbilge Hatun'u (ebedi) Tanrı, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş elbette. Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş. Sonra 70 kişi olmuşlar. (Ebedi) Tanrı güç de verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş. Sonra bu sayı 700 asker olmuş....

Görüleceği üzere burada «Yukarıda Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su ruhları öylece örgütlemiş.» şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifadeden de anlaşılmaktadır ki, Türklerde “Gök Tanrı” düşüncesi etrafında gelişen inanç sistemi, kutsal “Gök”, “Yer” ve “Su” telakkisi ile bütünlük arz etmektedir. Mutlak Kutsal olan Tanrı'nın yarattığı her şeyin de kutsal olduğuna inanılmaktadır.

«(Ebedi) Tanrı güç de verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş.» Bu ifadeden şu anlamı çıkarmak mümkündür: “Türklerde Kağan olabilmek için, kişinin “Kutsal Gök” tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Burada, Tanrı tarafından kağana güç verildiğinden söz edilmektedir. Yer ve Suyun ruhları da “Gök Tanrı”nın kut verdiği kağanın koruyucuları olurlar.

Türk devletini yeniden kuran İlderiş Kağan ve İlbilge Katun devlet için mücadele eden 17 erden oluşan sayı artarak 700 kişiyle oluşan küçük ordusuyla düşmanlarına karşı mücadele etti. Gök Tanrı verdiği güçle İlderiş Kağan devleti kurdu. Diğer güçler yani yer ve su ruhlarının desteğiyle devlet kurulmasına yardımcı oldular. Yer - su ruhları telakkisinin Türklerde çok eski zamanlarda vatan fikrinin oluşmasında etkili olduğunu görüyoruz. Zira bir yerin vatan olabilmesi için, yer ve sularına birlikte sahip olmak gerekiyordu. Költigin atalarının kendilerine bıraktığı “*yer ve sular sahipsiz kalmasın diye*” milletini düzene koyduğunu anlatmaktadır.

Uygurlarda yer su ruhları tabiri yirsub “yirsuv” şekilde ifade edilmiştir. Yer su ruhları “iduk“ yani kutsaldır. Tabiat kuvvetlerine inanma fiziki çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş gibi doğa olayları ve bunların varlıkları karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur¹⁷⁰.

K. T.D.1

¹⁷⁰I.Kafesoğlu, **Eski Türk...** s.42-43.

“üze kök tengri asra yağız yer kılıntokda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormuş olorupan türük bodunun elin törösın tuta bermiş eti bermiş...”

Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldıklarında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş. İnsanoğlu yaratılması için kutsal mavi gök ve yer arasında olması gerekir. Bu kutsal yerde devlet kurulur. Bu kutsal yerde devleti kuran güçlü Bumın Kağan ve İstemi Kağanlardır. Devletin yükselişini sağlayan güçlü devlet yöneticilerdir.

«Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldıklarında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.» Burada, “Mavi Gök” ve “Yağız Yer” şeklinde bir ifade bulunmaktadır.

Anlıyoruz ki Türklerde, “Gök” ve “Yer” kutsaldır. Bir başka deyişle, Türklerin bu iki unsuru birbirinin zıttı veya rakibi gibi düşünmediklerini, aksine yekpare, birbirini tamamlayan bütünü parçaları olarak anladıklarını müşahade ediyoruz. “Yağız” sözcüğü Türkçede; “esmer”, “kara” anlamlarına gelmektedir. “Mavi Gök” ve “Kara Toprak”, kutsal varlıklardır.

Orhun yazıtlarında sayıların kutsal bir önemi vardır. Bu sayılardan “17” sayısı önemlidir. II. Göktürk Devleti kurulurken ilk önce 17, daha sonra 70, daha sonra da 700 erle devlet tesis edilmiştir. Batı Türklerinde gök 7 kat, Doğu Türklerinde de dokuz biçiminde düşünülmüştür. Bir diğer görüş ise yedi sayısının İran ve Önasya’dan geldiği görüşüdür¹⁷¹.

Yine, su kültü veya suyun kutsal tanınması da Türkler arasında yaygın bir inanıştır. Eski Türkçe devresinde, Gök Türk harfli metinlerde *sub* ve Uygur harfli metinlerde de *suv* şekillerinde okunan su kelimesi ekseninde suya verilen önem, tarihimizin kadim zamanlarından bugüne değin çeşitli Türk coğrafyaları ve topluluklarında hassaten *Iduk Yir Sub/Suv* (Mukaddes Yer-sular) düşüncesi içinde varlığını devam ettirmişti. Vazifesini iyi yapmayan veya kağanına isyan edenleri ise su ruhları cezalandırır¹⁷². Bu durumu da “Orhun Yazıtları”nda görmekteyiz.

¹⁷¹B. Ögel, *Türk Mitolojisi...* s.163-164.

¹⁷²Ekrem Ayan, *Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı*, Türkler, *Yeni Türkiye*, Ankara, C.III,2002,s.1127.

K.T.D.22

“Ança kazanmış etmiş elimiz törömüz erti türük oguz begleri bodun eşidin üze tengri basmasar asra yer telinmeser türük bodun elinin törnün kim artatı....”

... Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmese Türk halkı! Yurdunu (ve) töreni kim bozabilirdi?....

Burada Türk devletinin Töreye bağlı yaşadığı sürece yıkılmayacağı, kıyamete kadar yaşayacağı anlaşılıyor. Ancak tersi yaşandığında yok oluş kaçınılmazdır. Zira Türkler Ötüken’den ayrıldığında başlarına daha büyük felaketler gelmiştir. Bu sebepten dolayı Türkler yurdunu ve yasalarını korumalı ve devletin merkezinden ayrılmamalıdır. Çünkü Türklerde bu mekân gök ve yer arasında olduğu için kutsaldır. Bu mekânda (Ötükende) bağımsızlık kazanılmış ve devletler kurulmuştur.

K.T.D.23-24.

“Idok ötüken yer Bardıg kırıgaru barıgma bardıg bardok yerde edgüg ol erinç kanın suwça yügürti sünükün tagça yatdı beglik urı oglun kul boltı eşilik kız oglun kün boltı bilmedök için.”

Kutsal Ötüken yerinden gittin. Batıya gidenleriniz gitti. Gittiğiniz yerlerde elde ettiğiniz şu kuşkusuz: Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğulların köle oldu, hanımefendiliğe layık kızların cariye oldu. Bilmediğin için (cahilliğinizden dolayı)...

Yukarıdaki örnekte gördüğümüz gibi Türkler kutsal Ötüken dışına çıktığı zaman başlarına felaketler gelmiştir: *Kanlarınız su gibi aktı, kemikleriniz dağ gibi yığıldı. Beyliğe layık oğullarınız köle oldu, hanımefendiliğe layık kızlarınız cariye oldu.* Türk halkları bu kutsal mekânda devletini kurmuştur. Bu kutsal mekan devletin ve özgür yaşamının sembolüdür. Devleti kuran ve yükselten temel güç ise Tanrı’dır. Dolayısıyla Tanrı’nın armağan ettiği yere sahip çıkamamak kölelikle sonuçlanacaktır.

BK.K.10-11.

“Tüm tizligig sökörtüm üze tengri asra yer yarlıkadok için<....> közün körmedök kulkakın eşidmedök bodunumun ilgerü[kün tugsıkına]bergerü[kün

ortosi]na kurıgaru [kün batsıkına yırgaru tün ortosına tegi konturtum sarıg altu]nın ürün kümüşün kırgağlıg kotayın kinlig işgıtisin özlük atın adgırın kara [işin]...”

Gözüyle görmediği, kulağıyla işitmediği, halkımı Tanrı lütfettiği için doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim.

Bilge Kağan dört taraftaki düşmanlarına karşı savaşmış ve onları kendine tabi kılmıştır. Türk halkını yerleştirmek için uğraşmıştır. Gök’ün ve Yer’in verdiği kutsal güçle görevlerini yerine getirmiştir.

BK.D.33-BK.D.35

“Yandım tengri yarlıkadok üçün men kazgantok üçün türük bodun [ança] kazgan[mış] erinç men iniligü bunça başlayı kazanmasar türük bodun ölteçi erti yok boltaçı erti[türük] begler [bodun ança] sakının ança bilin oguz bo[dun]<...> d idmayın teyin süledim ewin barkın buzdum o[gu]z bodun tokuz tatar birle terilip kelti aguda eki ulug sünüş sünüşdüm süsin buzdum elin anta altım ança kazgaıp <...> [tengri yar]lıkadok üçün men otuz artukı[üç yaşıma]<...>]y]ok erti üdsig ötülüg kişi igidmiş [alp kaganına ya]nıltı üze tengri idok yer suw [eçim] kagan kutı taplamadı erinç tokuz oguz bodunyerin suwin ıdıp tawgaçgaru bardı tawgaç <...> ı/i bo yerde kelti igideyin teyin s[akıntım] <...> bodun<...>.....”

Oguzlarla yapılan seferi Ebedi Tanrı lütfettiği için Türk halkı ve Bilge Kağan bu seferde başarılı oldu. Bu sefer başarılı olmasaydı Türk halkı ölecekti, yok olacaktı. Bunun için sefere gitti. Agu’da Dokuz Tatarlarla savaşıp ordusu dağıttı. Ülkesini ele geçirdi. Türk halkı hata yaptı. Yukarıda ebedi Tanrı ve yersuların ruhu onaylamadı. Türk halkı kutsal Ötüken’den çıkıp Çin’e gitti. Türk halkının adı ve sanı yok oldu.

Buradaki anlamı, Oguzlar seferinde Tanrı izin verdiği için Bilge Kağan başarılı olmuştur. Bir işte başarılı olup olunmamasında yine Gök Tanrı’nın desteği önemlidir. Yukarıdaki örnekteki gibi başarılı seferler bu şarta bağlanmıştır. Ama Türkler hata yapınca Gök Tanrı, Yer ve Suların koruyucu ruhlarının desteği alınamamıştır. Üstelik Türkler kutsal Ötüken’den, öz yurtlarından da ayrılmak durumunda kalmıştır.

T1.B.2

“Türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı kanlantı kanın kodup tawgaçka yana içikdi tengri ança temiş erinç kan bertim kanının kodup içikdin üçün tengri öl temiş erinç türk bodun ölti alkıntı yok boltı türk sir bodun yerinte”

Türk halkı hanını bulamadığı, hanını terk ettiği için Çin’e tabi oldu. (Ebedi) Tanrı şöyle demiş elbette: Han verdim hanını bırakıp tabi oldun. Tabi olduğun için (ebedi) Tanrı “öl” demiş elbette Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu.

Türk halkı kutsal Ötükenden ayrılıp başka hana tabi olduğu için Gök Tanrı tarafından cezalandırılmıştır. Türk halkının bu durum kitabelerde ölmekle bir tutulmuştur. Töreyle terk etmek, Tanrı’ya ihanet etmektir ve bu Türklerin yok olmasına, mahvolmasına neden olacaktır.

1.2.4. Töre

Eski Türklerin bozkır ve sosyal yaşamını düzenleyen kurallardır. Kanun manasında kullanılan sözlü hukuk kurallarına töre denir. Töre devletin düzenini sağlar. Bir diğer tanımıyla töre Eski Türklere atalarından miras kalan ve sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaidelerin bir bütünü anlamına gelmektedir¹⁷³.

Töre kavramına Eski Uygur Türkçesinde, töz ifadesi karşılık gelmektedir. Töz kelimesinin anlamı “menşe, kök, temel” demektir. Töre aile soyu, ata, cet tözile arasında anlam bağı vardır. Hassan’a ve İnan’a göre töre sözcüğünün tör kökünden geldiğini iddia etmişlerdir. Töre tör (Tce),töre-,türe-,törü-,töri-,döri-, şeklindeki köklerinden gelmektedir.

Törenin çeşitli lehçelerdeki anlamı da halk olunmak, yaratılmak, meydana gelmek, bir kandaşıktan gelmek anlamlarına karşılık gelmektedir.

¹⁷³Hasan Göktürk Erdoğan, **Türk Töresi: Eski Türklere Töre Uygulamaları**, Karakum Yayınevi, Ankara 2018,s.25-26. Aybars Pamir, “Orta Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: LIX, S,IV,2010,s.360.

Töre terimi törele-töret-törkün-törkünün-töröl-töröçi-törülüg-törüngey-töz, tözlüg, tür, türe, türgün, türkün, türlüg, türük/dürük, türüng, tüz, tüzsiz (t-le-kün öl) gibi birtakım harflerle birleşerek meydana gelmiştir.

Törenin sözlüklerdeki anlamı yönetmek, hüküm vermek, düzenlemek, tanzim etmek, üretmek, yaratmak, meydana gelmek, kabile, akraba, köken, kanunyapan, öğretmen, damar, kök, unsur, asalet, menşei, temel, din adet, görenek, adet, töre, yasa, kural, yol... gibi anlamlarına karşılık gelmektedir.

Töre sözcüğü Orhun Yazıtları'nda törü şeklinde geçmektedir.

T.D.22

“ ança kazganmış etmiş elimiz törömüz erti türük oguz begleri bodun eşidin üze tengri basmasar asra yer telinmeser türük bodun elinin törönün kim artatı....”
...Yukarıda gök çökmezse, aşağıda yer delinmese Türk halkı! Yurdunu (ve) töreni kim bozabilirdi?....

Töre burada kanun, gelenek, nizam manasında kullanılmıştır. Ayrıca yaratmak ve türemek anlamı da vardır¹⁷⁴.

Kutadgu Bilig'de düzen ve nizam yerine kullanılan bir diğer kelime de itmek kökünden türemiş *itgüçi* kelimesidir. Anlamı tanzim edici, düzenleyici, tanzim eden, düzenleyen, itil(mek) anlamlarına karşılık gelmektedir. Düzelmek, yapılmak, yoluna girmek karşılıkları da vardır. Ayrıca kanun, adet manasıyla kullanılan kelime de *öngdi* kelimesidir. Törü ve öngdi kelimelerinin usûl, erkân ve adap şeklindeki anlamı da vardır. Aynı zamanda töre kelimesinin (törü) Tanrı'nın Törütgen (Yaratıcı) sıfatıyla ilişkisi vardır. (Törümek, törütme)¹⁷⁵.

Törenin kökleri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Bu konuda yapılan araştırmalar yeterli değildir. Arsal'a göre töre, devletle doğar. O törenin devlet idaresi ve çerçevesi içinde kaideler şeklinde biçimlenerek yaşadığı fikrini ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle töreyi devletin üretimi olarak görmüştür.

Kafesoğlu, töreyi eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi bir kaideler bütünü olarak görmektedir¹⁷⁶.

¹⁷⁴H.Erdoğan, *Türk Töresi: Eski Türklerde Töre...* s.26-29.

¹⁷⁵S.Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut...* s.115-119.

¹⁷⁶H.Erdoğan, *Türk Töresi: Eski Türklerde Töre...* 32-33.

Bozkır hayatının düzenini sağlayan ve devletin siyasi yapısıyla şekillenen ve gelişen töre yine devletin denetimin altındaydı. Töre'nin geçerliliği ve kalıcılığı sağlayan toplumdu. Törenin en küçük boy yapılarında dahi cari kuralları vardı. Töre'yi koruyan ve uygulanırlığını sağlayan bilge kişiler ve kağanlardır. Daha sonra töreyi temsil eden kurumlar oluşturulmuştur. Örneğin tirnek, kengeş, toy meclisleri gibi. Bu meclisler yüksek mahkeme görevini üstlenmiş ve kağan ve tudunlar mecliste yetkili olmuştur¹⁷⁷.

Töre bozkır yaşamı ve toplumu düzenlemeyi amaçlamaktadır. Töreyi oluşturan hukuk kurallarının eşit ve adaletli şeklinde uygulanması gerekmektedir. Töreyi düzenleyen devletin yöneticisidir. Kağan, kendi iradesiyle kabul ettiği bu kuralları kanun (töre) yapmaktadır. Ayrıca kurultayda alınan kararlar da toplumun hukuk düzenini oluşturmaktadır. Kağan törenin oluşmasındaki merkezî ve önemli konumdadır¹⁷⁸.

K.T.D 16

“törög kazganıp uça barmış kanım kaganka başlayu baz kaganıg balbal tikmiş ol töröde üze eçim kagan olortı eçim kagan olorupan türük bodunugyiçe etdi< yiçe> igit <d> i çiganıg<...>”

(yasaları kazanıp (sonsuzluğa) uçup gitmiş. Babam kağana ilk önce Baz Kağan'ı balbal (olarak) dikmişler. Yasalar gereğince amcam kağan tahta oturdu. Amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden düzenledi, yeniden besledi. Yoksulu..

Buradaki anlamı: Devletin töresi gereği kağan tahta oturmuştur. Kağanlar devletin töresini düzenlemekle görevlidir. Kağan, Türk halkının töresinin eşit ve adaletli uygulanmasını sağlayan kişidir. Orhun Yazıtlarında töre ilgili bilgileri görmekteyiz.

Töre Orta Asya coğrafyasında sınırlı kalmamış Türkler gittikleri yerlere de töreyi götürmüştür. Götürdükleri yerlerde töre hükümlerinin yaptırım gücü geniş coğrafyaya nüfuz etmiştir. Bozkır yaşamdan kaynaklı sıkıntılıların temek nedeni kıtlık, yokluktur. Töre bozkır yaşamda istikrarı ve düzeni sağlayan tek hukuk düzenidir¹⁷⁹.

¹⁷⁷H.Erdoğan **Türk Töresi: Eski Türklerde Töre... 49-50.**

¹⁷⁸A.Pamir , **“Orta Asya Türk Hukukunda “Töre”...s.160-161.**

¹⁷⁹H.Erdoğan, **Türk Töresi: Eski Türklerde Töre... s.54**

Törenin düzenini sağlayan Türk kağanlarının unvanları Orhun yazıtlarında şöyle kullanılmıştır: (Ben) Tenriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan, Kağan, Bilge Kağan, yabgu, şad gibi terimler. Han unvanı Tonyukuk Yazıtında geçmiş ve kağandan sonra gelmiştir. Orhun yazıtında çoğu kez kağan unvanı geçmiştir. Türkler “Kağan”, “Hakan”, “Han” terimlerini de kullanmıştır. Türk hükümdarları Kağan unvanını, Shan-yü unvanından sonra almış ve V.yüzyılın hemen başında kullanmışlardır. Örneğin Göktürkler döneminde Bumın Kağan döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Orhun Yazıtları’nda “Tabgaç Kağan” , Tibet Hükümdarı için “Tibet Kağan” denilmesi Çin kağanı ya da imparatoru anlamına gelmiştir. Kağan unvanının “hanlar hanı” demek olduğu öne sürülmüştür. Çeşitli kaynaklarda Kara Hanlı, Kimek, Kıpçak boy başkanlarında “han” unvanı kullanılırken, Göktürkler devletin başındakilere kağan unvanı kullanmıştır. Türklerde kağan ve han unvanı aynı anlama gelmektedir¹⁸⁰.

Töreyi düzenlemek için iki kişiye ihtiyaç vardır. Bunlardan biri kağan diğeri ise bilge kişidir. Töreyi kağan kılıcıyla nizama koyar. Bilge ise kalemiyle güçlendirir. Kağan ve bilge töreyi nesiller boyunca devam etmesi için uğraşacaktır. Töre düzenlemek kolay bir iş değildir. Bu işi yapmak için hikmet seviyesindeki akıl ve irfanın birleşmesinden doğan kavrama gücüne sahip olmak gerekir. Töre koymak kağan ve bilgenin işidir. İyi töre koymak için beyler bilgili olmalıdır. Çağ değiştikçe töre de değişir. Töre mevcut durumlara ayak uydurmak zorundadır. Törenin düzenlemeleri kağan tarafından yapılır¹⁸¹. Töreyi düzenlerken kağana yardımcı olan kişiler vardır. Bu devlet adamları görevlerini layıkıyla yapmalıdır. Eğer bu devlet adamları işin ehli değilse devletin düzeni bozular. Kağan yanındaki devlet adamlarını iyi seçmelidir. Devletin menfaatini gözeten ve uyan kişileri seçmelidir¹⁸².

Töre ve kut kavramları birbirinden bağımsız kavramlar değildir. Kut’u kazanmak için kişi Töre’ye uygun davranmalıdır. Töre’nin öncelikli görevi devlet düzenini kurmaktır. Bu görevi de kutu kazanmış hakan yapar.

¹⁸⁰ Kürşat Yıldırım, “ İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alametleri”,**Afyonkarahisar I.Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet**, (Ed H. Alan-A. Ahmetbeyoğlu-U. Demir-A. Bayca), İstanbul, 2018,s.492-493.

¹⁸¹S.Başer **Kutadgu Bilig’de Kut...** s.113-114.

¹⁸²S. Başer, **Kutadgu Bilig’de Kut...** ,s.164-165.

Devletin töresini kağan eşit bir şekilde halkına uygulamalıdır. Kağan halkına adaleti sağlarsa toplumda kutlu devrin kapısı açılmış olacaktır. Kutadgu Bilig'e göre, *“İyi bir ad insan için kuttur. Bu önemli kut insanda ebedi kalacaktır. Devlet ve halkın özelliklere göre kağan işini tanzim ederse iyi bir kağan olur. Kağanın iyiliği bütün memlekete ve daha sonra tüm dünyaya yayılır. Dua edenleri çoğalır ve adı ve kutu gündün büyür. Dünya halkı bunu duyunca onu arzular ve ona yakınlık gösterince etrafına üşüşür ve toplanır. Dünya böylece kut kuşağı bağlar. Kurt ile kuzunun bir arada yaşadığı bir düzen sağlanır.”*

Bu beyitin anlamına göre Töre evrenseldir. Cihan düzenini sağlayan kağan kutu Tanrı'dan almıştır. Bundan sonra kağan, insanlar için devletin düzeni ve töresini düzenler. Bu düzeni sağlayan kağanın adı ve kutu tüm dünyaya yayılır. Tüm dünyada tesis edilen barış ve adalet düzeni ile kurt ve kuzu birarada yaşamaya başlar. Kağan Tanrı'dan aldığı kut ve güçle düzeni ve adaleti sağlamaya çalışmıştır¹⁸³.

T.D.13

“yeti yüz er bolmuş yetiyüz er bolup elsiremiş kağansıramış bodunun künedmiş kuladmış bodunug türük törösin içginmiş bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış tölis tarduş bodunug anta ermiş”

... yedi yüz asker olmuş. Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariyeye (ve) köle olmuş halkı, Türk yasalarını kaybetmiş halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre (uygun olarak) yeniden örgütlemiş, eğitmiş (öğretmiş). Tölis (ve) Tarduş halklarını orada örgütlemiş.

Burada Göktürklerin yeniden bağımsızlığa kavuşmaları ve devletlerini kurmalarına atıf yapılmaktadır. Türklerin töresini kaybettiğinde başlarına türlü işler gelmiştir. Türk halkının cariyeye ve köle olduğunu anlatmıştır. Türkler kendi törelerine döndüklerinde ise yeniden örgütlenmişler ve devletlerini kurmuşlardır.

K.T-D30

¹⁸³ S.Başer **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre...** s.105-108.

“*bodunug kopbaz kiltım yag<ı>sız kiltım kop mana körti işig küçig berür bunça törög kazganıp inim köl tegin özi ança kergek boltı kanım kagan uçdokda inim köl tegin yet[i yaşda kaltı] “*

Halkı tamamen tabi kıldım. Düşmansız hale getirdim Hepsi bana tabiydi. İşlerin güçlerini verdiler. Bunca yasalarını kazanıp kardeşim Köl Tigin öldü. Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda Köl Tigin yedi yaşında idi.

K.T.D.31

“*umay teg ögüm katun inim köl tegin er at bultı altı yegirmi yaşına eçim kagan elin törösin ança kazgantı altı çuw sogdak tapa süledimiz buzdumuz tawgaç on totok beş t[ümen sü kelti idok başda sünişdümüz]”*

Umay gibi annem hatunun talihi sayesinde kardeşim Köl Tegin erlik adını buldu. On altı yaşında, amcam kağan yurdunu, yasalarını öylece elde etti. Altı Çuv Soğdak tarafına doğru sefer ettik,(onları) dağıttık. Çinli Ong Totok (komutasındaki) elli bin asker geldi. Idok Baş'ta savaştık.

Devletin dağılmasından sonra Göktürk devletini tesis etmek için kağan, düşmanlarına karşı mücadele edilmiş ve Türk halklarını birleştirmeye çalışmıştır. Devletin düzenini sağladıktan sonra da törenin desteğini almıştır.

Köl Tigin Yazıtında Türkler'in Çinlilere karşı da mücadeleler vermekte olduğunu anlatılmaktadır. Çinliler Türkler'in törelerini ve kültürlerini bozarak kendi geleneklerini hâkim kılarak Türk devletinin yıkılmasına neden olmuştur. Türkler devleti yeniden kurmak için mücadele vermiştir. Türk devleti yıkılsa bile Türk töresi devam ettiğini için bağımsızlık yeniden kazanılmıştır. Töre ile istiklalin yeniden kazanıldığı, kağanın seçilebildiği ve devletin düzeninin sağlanmaya çalışıldığı abidelerden anlaşılmaktadır.

B.K.D.8

“*işig küçüg bermiş ilgerü kün tugsıka bükli kaganka tegi süleyü bermiş kurıgaru temir kapıgka <tegi> süleyü bermiş tawgaç kaganka elin tör <ö> sin alı bermiş türük kara kamağ bodun ança temiş elig bodun[fertim elim amtı kam kimke elig kazganur men ter ermiş]”*

İşi gücü vermişler (hizmet etmişler). Doğuda gün doğusundaki Bükli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş. Batıda Demir Kapı'ya kadar sefer edivermiş. Çin

kağanı için ülkesini, yasalarını alıvermişler. Türk (avam) halkı şöyle demiş: “Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi nerede? Kime ülke kazanıyorum “ dermiş.

Buradaki anlamı, Türkler doğuda Kore’ye kadar batıda Demirkapı’ya kadar sefer etmiş büyük bir devlet iken, daha sonra Çin’in yasalarından etkilenip yasaları almıştır. Bu yasalar Türk töresine uymamaktadır. Türk Çin’in yasaları aldığıında Türk halkı çok kötü duruma düşmüş, bozulma başlamış, bağımsızlık kaybedilmiştir. Türk halkı şöyle demiş: “Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi nerede? Kime ülke kazanıyorum “ dermiş. Bu cümle Türklerin Türk kimliğini yeniden hatırlatan cümledir. Böylece Türkler kimlikleri kazanmak için yeniden mücadele azmine kavuşmuştur.

BK.D.10

“ türük tengrisi idok yeri suwı ança etmiş erinç türük bodun yok bolmazun teyin bodun bolçun teyin kanım elteriş kaganıg ögüm elbilge katunug tengri töpösinte tutup yügerü kötürti erinç kanım kagan yeti yegirmi erin taşık[m[ış] taşra] yor[ıyur teyin kü eşidip bal]l[ık]d[akı tagık[mış] tagdaki]”

Türk (ebedi) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlemiş, elbette Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan’ı annem Elbilge Hatun’u (ebedi) Tanrı, tepelerinden tutup (göğe) yükseltmiş elbette. Babam kağan on yedi adamıyla isyan etmiş. “İsyan başlıyor” diye ses işitince kenttekiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağdakiler....

BK.D.11

“ enmiş terilip yetmiş er bolmuş tengri küç bertök için kanım kagan süssi böri teg ermiş yagısı kon tegermiş ilgerü kurıgaru sülep termiş kuwratmış kamağı yeti yüz er bolmuş yeti yüz er bolup el[siremiş kagansıramış bodunug künedmiş kuladmış bodı]nug türük törösın[ıçgınmış]”

.... (aşağı) inmiş Toplanıp yetmiş kişi olmuşlar. (Ebedi) Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş. Doğuya batıya sefer edip (adam) derleyip toplamış. Tamamı yedi yüz asker olmuş. Yedi yüz asker olup yurtsuz bırakılmış, kağansız bırakılmış halkı, cariye (ve) köle olmuş halkı Türk yasalarını kaybetmiş.....

Anlaşıyor ki, Türk halkı yok olmaması için Ebedi Gök yani Tanrı'nın ve kutsal yer-
suların desteğini almalıdır. İleriş Kağan ve İlbilge Hatun ebedi Gök'ün desteğiyle
isyani başlatmış ve kısa zamanda asker sayısı 700 kişi olmuştur. Bu yedi yüz asker
Türk devlerini yeniden kurmak için mücadele etmiştir. İsyani başlamadan önce Türk
halkının durumu ise çok iyi durumda değildi. Türk halkı yurtsuz ve kağansız
bırakılmış, halkı cariye ve köle olmuştur. En önemlisi Türkler Türk töresini
kaybetmişti.

BK.D.12

*“bodunug eçüm apam törösinçe yaratmış boşgurmış tölis tarduş bodunug anta etmiş
yawgug şadig anta bermiş berye tawgaç bodun yagı ermiş yurya baz kagan tokuz
oguz bodun yagı ermiş kırkız kurıkan otuz tatar kıtan tatawı kop yagı ermiş kanım
kagan bunça]bodunug<....>kı[k artukı]”*

*Halkı atalarım, dedelerim yasalarına göre örgütlemiş, öğretmiş. Tölis (ve) Tarduş
halklarını orada vermiş. Güneyde Çin halkı düşmanmış. Kuzeyde Baz Kağan
(liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış. Kırgızlar, Otuz Tatarlar, Kitanlılar,
Tatavılar hep düşmanmış. Babam kağan bunca halkı <...> kırk...*

Yani, Türkler töreyi düzenlerken atalarının ve dedelerinin törelerine göre
düzenlemiştir. Türkler bu düzenlemeyi sağladıktan sonra diğer Türk boylarını
kendine tabi kılmıştır.

BK.D.13

*“ yeti yolu sülemiş yegirmi sünüş sünüşmiş tengri yarlıkadok üçün elligig elsiretmış
kaganlıgıg kagansıratmış yagıg baz kılınmış tizligig sökürmiş başlıgıg yüküntürmüş
kanım[kagan elig törög kazanıp uça barmış] kanım [kaganka] başlayı baz kaganıg
balbal tik[miş kanım]”*

*Yedi kez sefer etmiş. Yirmi (kez)savaşmış. (Ebedi) Tanrı lütettiği için yurdu olanı
yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kagansız bırakmış, düşmanı tabi kılmış. Asilere diz
çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş. Babam kağan ülkeyi(ve) yasaları elde edip
(sonsuzluğa) uçup gitmiş. Babam kağana ilk önce Baz Kağan'a balbal (olarak)
dikmişler. Babam...*

BK.D.14

“ kagan uçdokda özüm sekiz yaşda kaltım ol tör<ö> de üze eçim kagab olortı olurupan türük bodumug yiçe etdi yiçe igit<d> i çıganıg bay kılı azıg üküş kılı eçim kagan olortok<d> a özüm tegin erk <....> iy <...> tengri[yarlıkadok üçün]”

Kağan sonsuzluğa uçtuğunda kendim sekiz yaşındayım. Yasalara göre amcam kağan tahta çıktı. Tahta çıktığında Türk halkını yeniden örgütledi, yeniden besledi. Yoksulu zengin etti, az(halkı) çoğalttı. Amcam kağan tahta oturduğunda kendim prens?<...> (ebedi) gök lütfettiği için...

O halde, Kağan devleti kurmak için düşmanı tabi etmiş asilere diz çöktürmüş mağrurlara baş eğdirmiştir. Devleti kurduktan sonra kağan yasaları düzenleyip ölmüştür. Daha sonra devletin kağanı amcası olmuştur.(Kapgan) Kağan olacak kişi töreye uygun davranmalıdır. Töreye uygun davranan kişi kağan olur. Kağan töreyi düzenlemekle görevlidir. Töreyi düzenlemek için devletin düzeni sağlanmalıdır.

BK.D.18

“kengü tarwanka tegi türük bodumug ança kontutumuz ança etdimiz ol ödke kul kullug kün künlüg bolmuş erti eçisin bilmez erti oğlu kanın bilmez erti ança kazanmış ança etmiş elimiz [törömiz erti türük oguz begleri bo] dun eşid üze tengri basmasar <asra> yer telinmeser”

Kengü Tarvan’a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece düzenledik. O zamanlarda kölelerin (bile) köleleri, cariyelerin(de) cariyeleri olmuştu. Kardeş, ağabeyini bilmezdi çocuklar babasını bilmezdi. Öylece kazanılmış, öylede elde edilmiş yurdumuz [düzenlediğimiz yasalarımız vardı. Türk (ve) Oğuz beyleri, halkı dinleyin: Üstte gök çökmezse aşağıda yer delinmezse]...

BK.D.19

“türük elinin törögin kim artatı udaçı erti türük bodun ertın ökün küregünüün üçün igidmiş kaganına ermişbar[omış edgü]eline kenti yanılıg yawlak kigürtüg yaraklıg kantın kelip yana eletdi sünüglüg kantın <kelipen>süre e[letdi ı]dok ö[tüken] yış bodun bardıg ilgerü[barıgma] bardıg kurıgaru”

Türk halkı! Devletini, töreni kim bozabilirdi? Türk halkı pişman ol! Asi yaradışlı olduğun için (seni) beslemiş kağanına, her tarafa ulaşmış iyi (durumdaki) yurduna (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun. (Böyle olmasaydı) silahlı (düşmanlar) nereden gelip sizi nasıl dağıtabilecekti? Mızraklı (düşmanlar) nereden gelip (sizi

yurdunuzdan) sürebilecekti. (Ey) Kutsal Ötüken (ormanlı) Dağları'nın halkı! (buraları) bırakıp gittin. Doğuya gidenleriniz gitti....

Mamafih, Türk halkını nizama sokan yasaları kağanlar düzenlemiştir. Abideler bize Tanrı'ya karşı çıkılmadığı sürece törenin ayakta kalacağını ve devletin ilelebet yaşayacağını anlatmaktadır. Türk halkı töresine uygun olmayan şekillerde davrandığı, kağanına ihanet ettiği, kendi içinde ayrılığa düştüğü, yurdundan ayrıldığı zaman mahvolacağını bilincindedir.

BK.D.36

“yazukl<....>[b]erye tawgaçda atı küsi yok bo yerde mana kul boltı men özüm kagan olortokum üçün türük bodunug<....> ı/i [kılma]dım [elig törög] y[eg]di kazgantum<....> terilip y <.....>”

Günahkarı (?) <.....> güneyde Çin topraklarında adı, sanı yok olup gitti. Bu yerde bana köle oldu. Ben kendim kağan olarak tahta çıktığımda Türk halkı<...> etmedim. Ülkeyi, yasaları en iyi şekilde düzenledim.<....> toplanıp<....>.....

Türk milleti kutsal Ötüken'den ayrıldığında kimliğini, töresini, adını kaybetmiş, Çin topraklarında dağılıp yok olmuştur. Bilge Kağan olarak tahta çıktığımda ilk iş olarak yeniden Türk kimliğini, töresini düzenlemiş, Türkleri tek çatı altında biraraya getirmiştir.

1.3 Geleneksel Türk Dini Gök Tanrı

Gök Tanrı inancı Türk din sisteminin merkezini oluşturur. Hunlar, Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar gibi târihî Türk topluluklarının hepsinin geleneksel inanç biçimidir. Aynı zamanda Gök Tanrı inancının semavi din olarak önemi vardır. Menşei nereden geldiğinin bilinmeyen Tanrı kelimesi ile ilgili çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Türk topluluklarında her bölgenin fonetik özelliklerine göre, Yakutlarda “tangara, Kazan Türklerinde “teri” ,Soyonlarda “ter”, Çuvaşlarda “tura” ya da “tora” “ Moğollarda “tengegeri” gibi şekillerine bürünmüş ve asli formu kazanmıştır¹⁸⁴. Günümüzde muhtelif lehçelerde *tengri -tengere -tangrı-tangara -ture* gibi söyleniş

¹⁸⁴ Harun Güngör, Eski Türklerde Din ve Düşünce, Türkler, **Yeni Türkiye**, Ankara, C.III, 2002 s.463-464.

şekilleri mevcuttur.¹⁸⁵. Ayrıca Türklerin Tanrı için *ugan*, *çalab*, *bayat* terimleri kullandıklarını da biliyoruz. Bu terimler Tanrı kelimesi kadar kökleşmiş değildir¹⁸⁶. Oğuzların *tengri* kelimesinin yerine kullandıkları “çelep” yahut “çalab”-“çalap” tabirinin Türkler arasına nesturi hristiyanlar vasıtasıyla gelmiş bir kelime olma ihtimali vardır¹⁸⁷. Gök Tanrı fikri ilk büyük Türk imparatorluğu devrinden proto Hunlar’dan itibaren ortaya çıkmıştır. M.ö. II. asırda büyük imparatorluk kuran Hun Türklerinin Gök Tanrıya inandıklarına dair Çin kaynaklarında haberler vardır. İbn Fadlan Oğuzlar’ın inancı ile ilgili "*Bir tanrı*" düşüncesinden söz etmektedir. Onun anlattığına göre Oğuzlardan biri zorluk görür yahut hoşuna gitmeyen bir işle karşılaşırsa *başını göğe kaldırarak "bir tanrı" diyordu ki bu bir Allah demektir*. Aynı müellifin Başkurt'ların dini hakkında verdiği malûmattan anlaşıldığına göre bu kavim *on iki tanrıya ve bununla beraber en, büyük tanrının gökte bulunduğu inanırlardı*. Şüphe yoktur ki Oğuzların "bir tanrı" dedikleri tanrı ve Başkurtların gökteki büyük tanrıya inanmaları bugünkü Yakutların *Ürüng ArToyun* ve Altaylıların *Ülgen* hakkındaki düşünceleri farklı değildir¹⁸⁸.

Kâşgarlı Mahmut "tengri" kelimesini şöyle izah eder: "*Tengri*" *Allah azze ve celle... demektir. Ancak kâfirler göğe "tengri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secde ederler). Yine bunlar bilgin kimseye tengri-ken derler. Bunların sapıklarından Allaha sığınırız*¹⁸⁹. Kâşgarlı Mahmut tanrıyı hem maddi gök (sema) hem de mücerret bir ulu varlık anlamını içeren “Tengri” kelimesi ile ifade etmiştir. Göktürk Abideleri’nde “Tengri” ifadesi Tanrı kelimesine karşılık gelmektedir.¹⁹⁰

Gök Tanrı inancıyla ilgili olarak eski Türklerde çok eskiden beri çeşitli ayinlerin yapıldığı bilinmektedir. Bu ayinler sırasında büyük davullar çalınmakta, rakslar yapılmakta ve kurbanlar sunulmaktaydı. Ayinler sırasında eğer bulutlar

¹⁸⁵ Tanyu Hikmet, **İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, No:148,s.9.

¹⁸⁶ H.Güngör, “Eski Türklerde Din”... s.464.

¹⁸⁷ T.Hikmet, , **İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı...** s.9-10.

¹⁸⁸ Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı, Ankara,1976,s.15-18.

¹⁸⁹ A. İnan, **Eski Türk...** s.15-16.

¹⁹⁰ Bkz.Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**.

kararır ve yağmur yağarsa, Gök Tanrı törene katılmış sayılır ve o zaman elinde kalkan ve balta tutan hükümdar ile yiğitler, Chou Sülalesi kurucusu Wu'nun Destanı'nı temsilen raks ederlerdi. Hükümdar bu ayinde koç postu giyerdi. Göktürklerin beşinci ayda büyük bir tören düzenlediği ve sayısız koçları ve atları göğe kurban ettiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Milattan önce II. yüzyılda Hunlara tabi olan Wu Huan ulusunun dini ve Toba Sülalesinin dini Hunlarda ki gibi Gök Tanrı dini inancıydı¹⁹¹. Kafesoğlu'na göre Gök-Tanrı itikadının esaslarını Orhun kitabelerinden az çok tesbit etmek mümkündür. Orhun kitabelerinin birçok yerinde geçen «Tengri» bazen de «Türk Tengrisi» şeklindeki adı ile bahsedilmiştir. Daha o zamanlarda «millî» bir tanrı olarak resmi devletin dini anlayışının başladığı görmekteyiz¹⁹². Ayrıca Tonyukuk "Türk Tanrısı" kavramına yer vermiştir. 763'te Mani dinini kabul eden Uygurlar, Tanrı kelimesinin başına Kün, Ay ve Kün-Ay kelimelerini ilave ederek Kün Tengri, Ay Tengri ve Kün- Ay Tengri kavramlarını oluşturmuşlardır. Kaşgarlı Mahmut, Müslüman olmayan Türklerin büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi kendilerine ulu görünen her şeye "tengri" adını vererek onu kutsal saydıklarını belirtse de Türklerde Tanrı kelimesi yalnızca Gök Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmıştır¹⁹³.

Bu inançta hakana kutu ve gücü veren devletin düzenini ve nizamını sağlayan güç Tanrı'dır. Devletin iktidar ve siyasi hâkimiyeti gücünü de Tanrı'dan almaktadır. Gök Tanrı, siyasi hâkimiyet gücünü yani "kut"u verir. Tanrı izin verdiği müddetçe Türk kağanı düşmanlarını perişan eder ve devletin sahibi olur. Kut aynı zamanda devletin yükselişini ve düşüşünü sağladığından, Tanrı ödülü ve cezayı veren güçtür¹⁹⁴.

Türkler semavi "yüce" bir güç olan yer ve göğün yaratıcısı Tanrı'ya tapınmışlardır. Bu bilgiyi de Bizans kaynaklarından da öğreniyoruz¹⁹⁵.

¹⁹¹ Harun Güngör, **Türk Din Etnolojisi**, IQ Kültür Yay, İstanbul,2012,s.23.

¹⁹² İ.Kafesoğlu, **Eski Türk...** s.56.

¹⁹³ H.Güngör, **"Eski Türklerde Din"...** s.464.H.Güngör, **Türk Din...** s.22.

¹⁹⁴ Saadettin Gömeç **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Akçağ, Ankara,2006.s.138.

¹⁹⁵ Saadettin Gömeç, Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18.29.208.s.140.

Gök Tanrı'nın tapınakları mevcut değildir. Eski Türkler tarafından Tanrının heykelleri yapılmış değildir ve tapılmamıştır. Gök Tanrı inancında M.Eliade 'ye göre temelde "kutsal evliliğe"(hierogamie) rastlanılmamaktadır. W.Schdmit göre daha Asya Hunları çağında Türkler arasında tek tanrıçılık düşüncesi gelişmiştir¹⁹⁶.

Yine Gök Tanrı inancıyla ilgili, bu inancın toprakla ilgili olmadığı, onun avcı çoban ve hayvancı besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu sebepten dolayı kökeninin Asya bozkırlarına bağlanması gerektiği araştırmacılar tarafından kabul olunmuştur.

Eliade'ye Gök Tanrı Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karakteristik bir sistemdir. Bu sistemde Gök Tanrı "Yukarıdaki", "Gökteki ve "Gök" gibi adlar ile ifadelendirilmektedir¹⁹⁷.

Giraud'a göre Gök Tanrı inancı Türklerin ana kültür durumundadır. Bahaeddin Ögel de Çin'in Ordos bölgesinin buluntulardan hareketle Orta Asya halklarının birer avcı ve çoban, hayvancılık hayatına sahip olduğu ve Hunların tek tanrılı Gök dinine inandığı tespitinde bulunur. İnan'a göre eski Türk panteonunda birçok tengriler vardır. Tanrıların en büyüğü Gök Tanrı'dır. Gök Tanrı Türk devletlerinin ve diğer muhtelif ulusların ortak kültürü olmuştur¹⁹⁸.

Kafesoğlu'na göre, Türklerde Tanrı düşüncesinde maddi gökyüzünden ulu varlığa doğru bir gelişme dikkati çekmektedir¹⁹⁹. Kalafat'ın düşüncesine göre maddi gökyüzünü çadırının içinde yeryüzü, güneş, ay ve yıldızlar vardır. Bu kutsal maddi varlıklar Yüce Tanrı'nın semavi ve ilahi gücünü simgelemiştir²⁰⁰.

Göktürkler çağında maddi gökyüzü varlıkları somuttan soyuta doğru bir gelişme ve olgunlaşma göstererek maddi gökten ayrılmış, Gök her şeye hâkim ve mutlak güç olmuştur²⁰¹. W.Koppers bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir:

¹⁹⁶ H.Güngör, "Eski Türklerde Din"... s.464.

¹⁹⁷ Selim Karakaş, "Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 13(2),2014,s.464. Yıldız Kocasavaş, "Gök Tanrı İnancı", *Türkler, Yeni Türkiye*, C.III,2002, s.326.

¹⁹⁸ Y.Kocasavaş, "Gök Tanrı "... s.326

¹⁹⁹ Orhun Abidelerinde Türk kozmogonisi hakkında ibare şöyledir: Üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış(KT. D.1)

Ibn Fadlan'ın seyahatnamesinde Oğuzlardan biri haksızlığa uğradığı yahut hoşlanmadığı bir iş başına geldiği zaman, başını göğe kaldırarak Bir Tanrı der. Y. Kocasavaş, *Gök Tanrı İnancı...* s.327.

²⁰⁰ Y.Kocasavaş, "Gök Tanrı"... s.326.

²⁰¹ S.Karakaş, "Türklerin Orijinal Dinleri"... s.465.

“Hayvan yetiştirici kültürün karakteristik Gök Tanrısı olan ve Çince T’ien şeklinde görünen bu tanrı başlangıçta gök kubbeden kâinatı idare eden ve gök ile aynı sayılan bir derecede panteist (mutlak birlik) gelişme göstermiş ve kendi şahsi seciye inhilal ederek gayrişahi bir dünya kanununa, dünyaya nizam veren bir kudret olmuştur”. Bunun ilgili en eski kayıt Bizans tarihçisi T.Simocatta’nın Göktürkler hakkında şöyle bahseder: *Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı duyarlar; suyu ve havayı ulularlar, toprağı kutlarlar. Fakat yalnızca göğü ve yeri yaratan Tanrı’ya inanır ve ona taparlardı*²⁰².

W.Schmidt, geliştirdiği tüm dinlerin başlangıçta monoteist inanıştan neşet ettiği düşüncesi çerçevesinde Türk inanışının merkezinde de tek tanrı anlayışının olduğunu öne sürmüştür²⁰³. Schmidt atalar ve yer su kültürünün Çinlilerden Türklere geçtiğini görüşünü savunmuştur. Ona göre bu kültürler çok önemli bir yere sahip değildir. Schmidt sadece tek tanrı inancının mevcut olduğunu gösteren dua, kurban sunma ve diğer törenlerden bir din sisteminin Türklere başlangıçtan itibaren teşekkül ettiğini ifade etmiştir²⁰⁴.

Rasonyi’ye göre tek Tanrı görüşü eski Türklerin toplum ve devlet anlayışına, ata erkil büyük aile yapısına uygun bir inançtır.

Kafesoğlu’na göre Gök Tanrı bozkır kavimlerinde tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve din sisteminin merkezinde yer almıştır²⁰⁵.

A.Çay, Gök Tanrı, göksel varlıklar ve atalar ruhu ile ilgili olarak eski Türklere çok eskiden beri bununla ilgili ayinlerin varlığını dile getirir²⁰⁶.

Kimi Türk araştırmacılar da Eski Türkler’in dininin monoteizm olduğu iddiasındadırlar. Bu isimlere göre, İslamiyet’in kabulünden çok önceleri de Türkler tek Tanrı inancına sahiptiler. Monoteist tezini savunan Osman Turan, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu ve Hikmet Tanyu olmuştur.

Türkler’in eski dininin “Tek Tanrı İnancı” olduğunu ilk ileri süren isim Osman Turan’dır. 1946 ‘da yayınlandığı Türkler ve İslamiyet, 1969’da yayınladığı

²⁰² Fatma Ahsen Turan, “Eski Türklere Tek Türk İnancı”, Türkler, **Yeni Türkiye**,2002, C.III. S.321.

²⁰³ Turgut Akpınar, **Türkler’in Din ve Hukuk Tarihi**, İletişim, İstanbul,1999,s.19.

²⁰⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Eski Türk Dini”...s.301

²⁰⁵ Ahmet Doğan, “İslamiyet’ten Önceki Türk İnancına Dair”, Türkler, **Yeni Türkiye**, C.III,2002, s.305.

²⁰⁶ Y.Kocasavaş, “Gök Tanrı”... s.328.

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi eserlerinde Türkler'in İslamiyet'i kabul etmeden önce tek Tanrı inancına ulaştıklarını belirtir²⁰⁷.

Türkler arasında İslamiyet'ten önce de Tek Tanrı İnancı'nın mevcut olduğunu ileri süren diğer tarihçimiz Bahaeddin Ögel'dir. Bahaeddin Ögel Türk Kültürünün Gelişme Çağları eserinde Tek Tanrı İnancını da anlatmıştır. Eserinde “Türk Tanrısı”dan söz eder. Ona göre, tek tanrılı dinler yüksek ictimai seviyeye erişmiş milletlerde görülür. Ögel'e göre bu durumun oluşması tarih ilminin değişmez gereğidir. Göktürk yazıtlarındaki “Tengri teg Tenri” ifadesini “ Tanrı'ya benzer Tanrı” veya “Kendine benzer Tanrı” şekilde çevirmiştir. Ögel'e göre, bu ifadenin “göğe benzer gök” diye çevrilmesi doğru değildir²⁰⁸.

İbrahim Kafesoğlu tek tanrıcılık tezini savunan bir diğer isimdir. İbrahim Kafesoğlu Eski Türk Dini eserinde ve Türkler maddesinde tek tanrıcılık konusunda bilgiler vermektedir. Hikmet Tanyu da Eski Türkler'in Tek tanrı inancına inandıkları görüşünü ileri sürmüştür. O, görüşlerini İslamlıktan Önce Türkler'de Tek Tanrı İnancı isimli eserinde izah etmiştir²⁰⁹.

İslâm'dan sonra Türklerde gelişen Allah kavramı ile İslamiyeti kabul etmeden önceki Tengri kavramı da araştırılması gereken önemli bir konudur. Bu konuyla ilgili *Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tenri ve Allah Algıları* isimli çalışmaya bakılabilir. Söz konusu makalede Türklerin İslamlaşma süreçlerinde Türklerde Tanrı algısının nasıl bir değişim yaşadığı tartışılmaktadır. Buna göre, Türklerde Tenri kavramını mavi gök ve tanrı anlamlarına karşılık gelmektedir. Gökyüzü tek tanrı olarak kabul edilmektedir. Türklerde Tengri'nin yaratıcılığı ve doğa görevlerini denetlediği anlaşılmaktadır. Tengri mutlak bir güce sahiptir. Mutlak güçle Tanrı kağana dünyadaki hükümdarlık görevini tevdi etmiştir. Tengri'nin bir diğer görevi insanları korumak ve kağanı görevlerini yerine getirmediğinde cezalandırmaktır. Türkler Tengri'yi savaşlarda yardım eden kutsal bir güç olarak görmüşlerdir. Buna karşın, Türklerde Tengri-Gök Tanrı dışında mevcut olan Umay, yer, su, dağ, ateş, ağaç, güneş, ay, yıldız, atalar kültü gibi çok sayıda kült ise, yine İslâm'daki tek tanrı

²⁰⁷T.Akpınar, *Türkler'in Din ve Hukuk...* s.13.

²⁰⁸B.Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme...* s.699.

²⁰⁹T.Akpınar *Türkler'in Din ve Hukuk ...s.*17.

Allah kavramıyla uyuşmamaktadır. Bu yönüyle İslamiyet öncesi tek tanrı inancı farklıdır. Türk Tengriciliği daha esnektir. Türkler İslamiyet’i kabul etmeden önce Gök Tanrı inancının yanında çok sayıda kült vardır. Türklerin İslamiyet dinini kabul etmesiyle birlikte mutlak bir Allah inancı öne çıkmıştır²¹⁰.

1.3. Atalar Kültü

Eski Türk inanç sisteminin en önemli unsurlardan biri de Atalar kültürüdür. Bu anlayışa göre ailedeki saygın ataların öldükten sonra dahi ruhları vasıtasıyla aile fertlerini korumaya devam ettiklerine inanılmaktadır. Bundan dolayı aile fertleri atalara karşı duydukları minnet borcunu ve saygıyı çeşitli şekillerde ortaya koymaya çalışmışlardır. Eski Türk inancına göre ölmüş ataları için kurbanların kesilmesi pederşahi (Latincesi Patriarcale) yani aile de baba hâkimiyetine dayalı bir inancın olduğunun işaretidir. Atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve mezarı atalar kültürü olarak kabul edilmemektedir. Bu anlamda “Ölüler kültürü” ile “Atalar kültürü”nü birbirinden ayırt etmek gerekmektedir²¹¹. Kök Tengri inancının içinde olan “Kutlu Atalar Mezarlığı” ölmüş ata ruhlarına saygı göstermek için gidilen yerlerdir.

Asya Hunları çağından beri Türklerin kabir ziyaretlerinde her yılın mayıs ayı ortalarında “Kutlu Atalar Mezarlığı”nda kurbanlar kestikleri bilinmektedir. Bu sebeble Türkler kabirlerine manevi bir anlam yüklemiş, örneğin mezarların soyulmasını atalarına karşı saygısızlık yapmak şeklinde telakki etmişlerdir. Türk ataların mezarlarının soyulması Türkler için savaş nedenidir. Bu durumda Türkler düşmanlarını en ağır şekilde cezalandırmıştır. Avrupa Hun tarihinde Attila’nın İkinci Balkan seferinin (447) sebeplerinden biri olarak Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Margos (Belgrat civarında Tuna üzerinde Şehirkale) piskoposu tarafından açılarak soyulması gösterilmektedir. M.Ö. 79 yılında benzer bir hadise Hun hükümdarını Moğollarla savaşmaya itmiştir. Türkler ölülerini mezarların içine kıymetli silahları, eşyaları ve atları ile birlikte gömmekteydi. Bu durum, ölüm sonrası hayat yani ahiret inancının varlığıyla ilgili olmalıdır. Mezarların bulunmaması ve soyulmaması için

²¹⁰ Hayrettin İhsan Erkoç, “ Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tenri Ve Allah Algıları”,*DTCF Dergisi*, 58.1.2018,s01-336.

²¹¹ İ.Kafesoğlu, *Eski Türk...* s.46.

Hazarlar ve Oğuzlar çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Örneğin ölüyü ırmak yataklarına gömdükleri görülmektedir. Onlar ilk önce ırmağın yatağını değiştiriyorlar ve sonra buraya bir mezar inşa ederek, suyu tekrar eski yatağına akıtıyorlardı²¹².

Atalar kültü ile ilgili olarak Türklerde ataların tasvirlerinin yapılıp saklandığına dair kayıtlar da mevcuttur. Orta Asya Türkleri arasında görülen bazıları keçeden, paçavradan, kayın ağacı kabuğundan bazıları da hayvan derilerinden yapılan sembollere Altaylılar “töz” Yakutlar “*tangara*” diyorlardı. Bunlar duvarlara asılır veya torbalarda saklardı. İnanişe göre önemli bir yolculuğa veya ava çıkılırken üzerlerine saçı saçılır, ağızlarına yağ sürülürdü. Moğolların “*ongon*” adını verdikleri tös veya töz kelimesi anlam itibariyle “asıl, menşe, kök” demek olup Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir²¹³.

Ayrıca büyük ve ünlü kamların ruhlarını tasvir eden tözler de mevcuttur. Türklerin evlerinde atalarının suretlerini tasvir eden tözlere rastlanılmıştır.13. yüzyılın ikinci yarısında Moğolistan’a giden elçi Rubruk, bir Uygur mabedinde puta benzeyen bazı nesnelere görmüş ve bu tanrı tasvirlerinin mahiyetini sormuştur. Uygurlar da bu suretlerin tanrı tasvirleri olmadığını, ölen akrabaları ve atalarının hatıraları olan simgeler olduğunu elçiye söylemiştir. Bu durum atalar kültürünün ne totemcilik ne de şamanlıkla bir alakası olmadığını bir göstergesidir. Kimi diğer kavimlerdeki ölen kudretli insanların sonradan ilahlaştırılıp, yarı tanrı durumuna sokulması hadisesi de Türklerin bu anlayışında kendine yer bulamamıştır. Zira ölünün daha mutlu yaşayacağına inanılan bazı Hind-Avrupa kavimlerinde mezara kişinin eşyaları konulur ve yanına akrabaları da öldürülerek gömülürdü. Ayrıca Kuzey Avrupa topluluklarının kutsal hayvanları domuz için yaptıkları törenlerde insan kurban ettikleri bilinmektedir. İnsan kurbanı Sami kavimlerinde önemlidir. Arabistan’ın kuzey bölgesinde bereketi artırmak için tabiatı idare eden tanrılara insan kurban edilirdi.

Eski Türkler ise Tanrı’ya en büyük kurban olarak bozkır hayatında en çok kıymet verdikleri hayvan olan atı sunmuşlardır. Orta Asya’nın Türk bölgelerinde

²¹²S.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...* s. 135.

²¹³H.Güngör, “*Eski Türklerde Din*” ...467.

özellikle Altaylardaki kurganlarda, birçok at iskeleti bulunmuştur. Yani Türklerde kurban olarak insan değil hayvan kurbanı telakkisi mevcuttur. İnsan kurbanı bozkır kültürünün değil, daha ziyade ziraat kültürünün belirtisidir. Türklerin hâkimiyetleri altında bulunan bazı kavimlere insan kurbanını yasak ettikleri de bilinmektedir.²¹⁴

1.4. Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Eski Türklerin dini inancının esasını oluşturan Gök tanrı inancı içinde tabiat unsurlarının kutsiyetine inanma da vardır. Kâinatın ruhlarla dolu bir âlem olduğunu telakki eden Türkler tabiat kuvvetlerine inanmış ve kabul etmiştir. Tabiat kuvvetlerine inanma bütün halk dinlerinde görülmektedir. Bu anlayışta tabiatta birtakım gizli kuvvetlerin olduğuna inanılır. Eski Türk dini inancının esasını oluşturan Gök tanrı inancında “tengri” ruhunun bir parçası saydıkları tabiat kuvvetlerine saygı göstermişlerdir. Tabiat kültü denilince ilk akla gelen yer-sulardır. Yukarıda da örneklediğimiz üzere Göktürkler döneminin en önemli kaynaklarından Orhun yazıtları yer-su ruhlarının önemini anlatır. Orhun yazıtlarında yer su ruhları yersu (yirsub), *iduk yir-sub* şekilde geçmektedir. Uygurlarda yer su ruhları tabiri yirsub “yirsuv” şeklinde ifade edilmiştir. Yer su ruhları “iduk “ yani kutsaldır. Tabiat kuvvetlerine inanma fizik çevrede rastlanan dağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş gibi doğa varlıkları ve bunlar karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısıyla bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur ²¹⁵ .Yer-su ruhları düşüncesi gelişmek suretiyle imparatorluklar döneminde “vatan kültü”ne dönüşmüştür. Devletin merkezi “Iduk Ötüken” ve “Tamir” suyunun kaynağı “Tamag Iduk Baş” buna örnektir.

Tabiat kültürünün içinde yer alan önemli temsilcilerinden biri de dağ kültürüdür. Şamanist Türklerde dağ kültü Gök tanrı inancıyla alakalı bir kült olmuştur. Orta Asya dağlarının çoğu Türkçe veya Moğolca mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan anlamları içeren Han tanrı, Bayan-ula, Buztağata, Boğdu-ula, Burk-han-ula,

²¹⁴ S.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...* s. 136-137.

²¹⁵ İ.Kafesoğlu *Eski Türk...* s.42-43.

Othon-Tengere, Iduk Art, Kayrakan, Erdene Ula, (Kuttağ) gibi isimlerle anılmıştır. Güngör'e göre Eski Türklerde kutsal ve mübarek yerlere birtakım isimlerin verilmiş olması animist bir anlayışla onların kişileştirildiğini ve kutsallaştırıldıklarını gösterir. Şamanist anlatılarda, Türkler arasında dağların insanlar gibi konuşan, duyan, hatta evlenip çocuk sahibi olan ruhi varlıklar şeklinde tasavvur edildikleri müşahade edilmektedir. Nitekim Altay Türklerinin dağlarını Han olarak adlandırdıkları bilinmektedir. Sagay gelinleri ise bu dağları kayın babaları olarak görüyor onlara öyle sesleniyorlardı²¹⁶. Eski Türklerde kutsal olarak tanınmış çeşitli dağlar vardır. Bu dağların en bilineni Ötüken dağlık ve ormanlık bir alanıdır. Büyük Türk devletleri Ötüken bölgesini devlet merkezi yapmışlardır. Göktürkler ve Uygurlar ve Ötüken bölgesini yazıtlarında kutsal bir mekan olarak zikretmektedir²¹⁷.Çin kaynakları Göktürklerin Ötüken'den başka kutsal saydıkları Budin-inli dağı hakkında bilgi vermektedir. (Kutlu sayılan Budin - inli mağarasında âyin yapar ve atalarının ruhuna kurban sunarlardı.) Cüveyni, Uygurlarda bolluk ve bereketi sağlayan mukaddes sayılan "Kuttag" adlı bir dağın bulunduğu söylenmektedir. Bugünkü Moğolistan'da eski Kara Balgasun harabeleri yanındaki Erdene-Ula (saadet dağı) hakkında birçok rivayet vardır²¹⁸.Tabgaçlardaki rivayete göre hakan, her yıl atının üzerinde sabaha karşı kutsal dağa döne döne tırmanır ve orada Gök Tanrı'ya kurban sunar. Türkler kutsal dağ inancını göç ettikleri diğer bölgelere ve ülkelere götürmüştür. Anadolu'ya da taşımışlar ve bu inançlar Müslüman Türklerin arasında da yaşamaya devam etmiştir²¹⁹.

Tabiat kuvvetleri içinde yer alan inançlardan biri de ağaç ve orman kültürüdür. Bu külte göre bazı ağaçlar kutsal sayıldığı için takdis edilirdi. Şamanist Türklerce en çok kabul görülen kayın ağacıdır²²⁰. Gerçekte orman kültürünün ormanda yaşayan ve yiyecek toplayıp avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu görüşü vardır. Bu görüşe göre Türklerin göçebe çoban hayatına ilkel hayattan geçtikleri öne

²¹⁶H.Güngör, "Eski Türklerde Din" ... s.466

²¹⁷Y.Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin...* s.34.H.Orkun, *Eski Türk...* s.23-24.A. İnan, *Eski Türk...* s.32.

²¹⁸A.İnan, *Eski Türk...* s.33.

²¹⁹H.Güngör, "Eski Türklerde Din"... s.466.

²²⁰A.İnan, *Eski Türk...* s.33.

sürülmüştür. Bazı bilim adamları ise bu görüşe karşı çıkmaktadır. Türklerin arasında başlangıçtan beri bozkır kültürünün hâkim olduğu anlayışı kabul görmektedir.

Türklerde ağaç ve orman kültürünün varlığına örnek olarak yine Kutsal Ötüken Dağı verilebilir. Kutsal Ötüken Dağı ormanla kaplıdır ve “Ötüken Yıış” (Ötüken Ormanı), Göktürkler ve Uygurlarca kutsal olarak bilinmektedir. İduk (kutsal) sayılan yerler Türkler tarafından korumaya alınmış, bu yerler üzerindeki ağaçların kesilmesi kesinlikle yasaklanmıştır²²¹.

Tabiat inancınının bir parçasını da güneş ve ay kültü oluşturmaktadır. Türklerin düşüncesinde güneş önemli bir yere sahiptir. Uygurlar döneminde Mani dinine geçince daha da önem kazanmıştır. Hunlarda, hem güneşe hem de aya ayrı ayrı saygı gösterilirdi. Bunlar için kurbanlar verilirdi. Güneş, doğunun ay batının sembolüydü. Güneşe karşı üç kez diz çökülerek selam verildiğini belgelerden öğrenmekteyiz. Altay destanlarında güneş kültü önemli değişikliklere uğramıştır. Teleüt Türkleri güneşe ve aya semboller vermiştir. Teleüt Türkleri’ne göre Ay kuzeyin, güneş de güneyin sembolüdür. Göktürklerde doğu: gün doğusu, güney: gün ortası, batı: gün batısı kuzey: tün gece ortası şeklinde adlandırılırdı. Doğu yönü yüzümüzü döndüğümüz bir yön idi²²². Yönler güneşe ve aya göre belirlenirdi. Ayrıca güneşin ve ayın bir diğer hususiyeti de sıcaklık ve soğukluk sembolleri olarak görülmeleridir. İnsanları gündüzleri ısıtı ile yakarken, geceleri soğuğu ile üşümelerine neden olmuştur²²³. Altaylı Müslüman Türklerden Mişerler arasında “güneş üzerine yemin âdeti” bulunur. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Saha Türkleri’nin güneş ile ilgili masallarında Güneş ve ay kötü ruhlarla savaşırlar. Eğer yenik düşelerse güneş ve ay tutulması olur. Altay Türkleri de Güneş ve ay tutulması olduğunda “*bağırıp, çağırırlar, davul çalarlarmış*”. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına ve kovacağına inanılır. Sahalara göre güneş ve ay iki kardeştir. Her ikisi de üstün özellikleri olan ruhlardır.

²²¹ H.Güngör, “Eski Türklerde Din” ... s.466-467.

²²²B.Ögel, *Türk Mitolojisi...* s.187.

²²³B.Ögel *Türk Mitolojisi...* s..189-190.

Türklerde güneşin ve ayın birtakım üstün özellikleri vardır ama Türkler güneşe ve aya tapmazlardı²²⁴.

Türklerde bir diğer kült ise su kültürüdür. Göktürkler bu kültü büyük bir değer vermişlerdir. Suyun önemi bilen Türkler birçok tabir ve deyim kullanmışlardır. Göktürkler, yalnızca yiyip içen; fakat devlete ve kağana sahip olamayan millet için şu deyim kullanmışlardır: (ot ve su gibi) Suv-öl deyimini ise; Göktürkler zamanında, bir yaşlılık manasına geliyordu²²⁵. Türklerde mukaddes göller, ırmaklar, pınarlar vardır. Pınarlar için kullanılan tabir “ıduk” yani kutsal manasına geliyordu. (Tanrı tarafından verilmiş veya gönderilmiş olması onu kutsal kılmıştır.) Suyun kuvvet ve bereket kaynağı olmasının yanı sıra onun korumak ve cezalandırmak görevleri de Tanrı tarafından verilir. Orhun Yazıtları’nda *Tanrı Türk’ün yeri ve suyu sahiptir kalmasın diye kağanları Türk milletinin üzerine getirip koyar. Vazifesini iyi yapmayan veya isyan edenleri ise yer ve sular cezalandırır.*

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere yersular Türklerin sadece dinlerinde değil devlet anlayışlarında da büyük öneme sahiptir. Bereket sağlama özelliği ile hayat kaynakları içinde yer aldığına inanılan su, çok sık söylenirse de yeryüzü gibi ana olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, yağmur şeklinde içinden geldiği göğe bağlı bulunmaktadır²²⁶.

Türklerde kutsal nehirlere hem Göktürklerde hem de Altay toplumlarında tarih boyunca rastlanır. Reşideddin bu nehirleri Onnehir, Onkun(On Orhon) olarak adlandırmaktadır. Bu nehirler, Uygurlarda Tamir, Selenge, Tola, Moğollarda Selenga, Onoen, Kerulen İli, Batı’da İdil olarak adlandırılmaktadır²²⁷.

Türklerde ölümsüzlük verildiğine inanılan “Hayat Suyu” anlayışı da vardır. Hayat suyu denilen bu kutsal su diğer sulardan ayrılmaktadır. Bu su Eski Türklerin inancının içinde yer almakta ve birçok Türk boyunda görülmektedir. Bazı Altay efsanelerine göre, göğün on iki katına kadar uzanan Dünya Dağı’nın üzerinde bir kayın ağacı vardır. Hayat Suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurda

²²⁴S.Gömeç, *Türk Kültürünün Ana...* s.118.

²²⁵B.Ögel, *Türk Mitolojisi...* s.315.

²²⁶E.Ayan, *Türk Mitolojisinde Su Kültü...* s.1127.

²²⁷E.Ayan, *Türk Mitolojisinde Su Kültü...* s.1129.

bulunmaktadır. Bu suyun başında yine kutsal sayılan bir bekçi vardır. Uygurların Türeyiş efsanelerinden Er Sogotoh destanında da Hayat Ağacının varlığından bahsedilmektedir²²⁸.

Eski Türk dininde tabiat kuvvetleri inancının bir parçası olarak ateş kültü de önemli yere sahiptir. Türklerde ateş kültürünün çıkış çevresi İndo-İran çevresidir. Türklerde ateş, bir tanrı değildir. Türkler ateşin, Türk adlı bir ata tarafından keşfedildiği ve Tanrı tarafından gönderildiğine inanır. Türk düşüncesinde insan ruhu, ateşten yaratılmamıştır. Zerdüşt inancına göre insan ruhu ölünce ateşle birleşirdi²²⁹. Türk ve Moğol topluluklarının inancına göreyse ateşte de bir ruhun olduğuna inanılırdı. Ateşin temizleyici, kötü ruhlardan ve hastalıklardan koruyucu bir unsur olduğu kabul edildiği için ona kurban sunulduğu (saçı) bilinmektedir²³⁰.

Ateş kültü üç önemli özelliğe sahiptir. Kamlar, kurbanları ve kağanın tahta çıkışını göğe ileten araçlar olarak ateşi ayinlerinin bir parçası olarak kullanırdı. Beltir Türkleri kurbanı ulu ateşe koyarlardı. Ulu ateş, mukaddes doğuda yakılırdı. İkrâm ise batıda yakılan, küçük ateş yani *Kiçik-ot*'tan pişirilirdi. Tanrının payı ulu ateşten alınırdı. Ulu ateşe tanrı gibi tapılmazdı. Ateşe Türkçe "od" denmektedir. Moğolca ise ateş, "gal" demektir. Banzarov, ateş kültürünün Türklerden Moğollara s.geçtiğini ileri sürmüştür. Moğollarda ve Hitay devletinde, ikincil bir Ateş Tanrısı vardır. Bu da *gal* olarak adlandırılır²³¹.

Ateş kültü birçok efsanede yer almaktadır. Göktürklerde "Ateş Bulan Ata" efsanesi vardır. Göktürk türeyiş destanlarında ateşi Türklerin ataları bulmuştur²³². Altay destanlarında da ateş kültürünü görmekteyiz. Altaylı efanesinde Tanrı Ülgen sayesinde ateşin keşfedildiği anlatılır. Yakut Türklerin efsanesine göre ateş göklerin üçüncü katında oturan Ulu-toyon tarafından "ateş kargası" yoluyla insanlara gönderilmiştir²³³. Altaylı ve Yakut Türkleri ancak çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu saymaktadır²³⁴. Bu külte göre ateşin her şeyi temizleyeceği gibi kötü ruhları ve

²²⁸ E.Ayan, **Türk Mitolojisinde Su Kültü...** s.1130.

²²⁹ B.Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme ...s.**496.

²³⁰ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin...** s.49.

²³¹ B.Ögel, **Türk Mitolojisi...** s.497.

²³² B.Ögel **Türk Mitolojisi...** s.500-501.

²³³ Y. Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin...** s.49.

²³⁴ A.İnan, , **Eski Türk...** s.42.

hastalıkları kovacağına da inanılırdı. VI. yüzyılda Batı Göktürk hakanına gelen Bizans elçilerini ateşler arasından geçirmişlerdir. Moğol saraylarında da bu adet vardı. Bunu Başkurtlar ve Kazaklarda da görmekteyiz. *Bir yağlı paçavrayı tutuşturup hastanın çevresinde "alas, alas" diye dolaştırırlar. Buna "alas-lama" derler. Bu kelime Anadolu Türkçesi'nde "alazlama" şeklinde muhafaza edilmiştir, ateşte temizleme anlamını ifade eder. "Alas" kelimesi Altay şaman dualarında çok geçer. Yakut oyun - kamları ateşle kötü ruhları kovmak için okudukları afsunlarda "alias, alias" diye bağırlar. Yakutça "alias-ta" (= alazla) yanan paçavra ile âyin yaparak kötü ruhları kovmak demektir. Ateş ruhuna okunan ilahilerin aile ocağı kültü ile de ilgisi vardır²³⁵. Türkler ateş ruhunu birtakım isimlerle ifade etmişlerdir. Örneğin Yakut Türkleri ateş ruhu için "uot iççite" demişlerdir. Aynı zamanda bu ateşin ve ocağın koruyucusu anlamına gelmektedir. Altay Türklerinde *ot-izi* manasına gelmektedir. Eski Türklerde İzi, ezi, eezi, iye, iğe, *idhi*, sözü koruyucu manasında *sahib* ve bazen de Tanrı adıyla söylenmiştir²³⁶.*

²³⁵A.İnan, , **Eski Türk...** s.43.

²³⁶B.Ögel, **Türk Mitolojisi...** s.516.

SONUÇ

Bu çalışma, Orhun Abideleri örneği üzerinden İslam öncesi dönemde Türk düşüncesinde kutsallık anlayışını tartışmayı hedeflemektedir. Devlet ve teşkilât fikrine erken çağlarda ulaşmış bulunan Türkler, geniş Orta Asya topraklarına ve topluluklarına hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, Orta Asya'nın dışına da göç ederek gittikleri yerlerde yerli halklara hükmedip yeni siyasi teşekküller meydana getirmişlerdir. Bu devletlerden birisi, hatta model devlet olması yönüyle belki de en önemlisi Gök Türk Devleti'dir. Gök Türkler, Türk adını resmî devlet ismi olarak ilk defa kullanan topluluktur.

Konumuz bakımından bu devlet zamanına ait Türk bengu taşları ise, Muharrem Ergin'in deyişiyle, Türk nizamının, töresinin, medeniyetinin, dilinin, yüksek Türk kültürünün büyük bir vesikası mahiyetindedir. Yazıtlar, Türk dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, töresi ve inancı hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Türk ve Türkçe adı, ilk kez Doğu Köktürkler dönemine ait bu yazıtlarda geçmektedir. Abideler, bu Türk hanedanının, Bilge Kagan devrinin mahsulleridir. Birincisi olan Kül Tigin yazıtını Bilge Kagan 732'de kardeşi adına, ikincisi olan Bilge Kagan yazıtını da ölümünden bir yıl sonra 735'te oğlu Tenri, babası adına diktirmiştir. Üçüncü olarak Tonyukuk abidesi ise 720-725 senelerinde kendisi tarafından dikilmiştir.

Orhun Yazıtları, Türklerin devlet düzeni ve bunu sağlamak için ortaya koydukları mücadeleleri, devlet ve millet arasındaki ilişkilerin düzenlenişini, bozkır töresini, Türk'ün örf ve adetleri ile inanç dünyalarını tüm açıklığıyla göz önüne sermektedir. Bu yönüyle kutsallık vasfına haiz olan bu taşlar, dikildikleri Ötüken sahasının yer-sularını da kutlu kılmaktadır. Kutsallık mefhumunun yansımalarını oluşturan kutsal mekân ve zaman, metinlerin ana temasını oluşturur. Taşlardaki kutsiyetin bir nedeni de Tengri (Gök) kavramıyla bağlantılı olmasıdır. Eski Türklerde kutsallık Gök merkezli olup yer ve su kültürleri sistemi tamamlamaktadır.

Bahsettiğimiz üzere "Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı", adını verdiğimiz bu çalışmada Göktürk tarihi ve kültürü, yazıtlardaki kutsiyet öğeleri (tengri, umay, yer-su, kut, töre) bağlamında incelenmeye gayret edilmiştir.

Çalışmamız minvalinde değerlendirmeye aldığımız ilk husus kitabelerdeki *kut* anlayışı olmuştur. Türk devlet telakkisinde yönetim erkinin bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı *kut* sözü ile ifade edilmiştir. Kut kelimesi esasen *siyasi hâkimiyet kudreti*, yani *devleti idare salahiyeti ve otoritesi* manasına gelmektedir. Bununla birlikte kelimenin *iyi talih, ikbal, uğurluluk, saadet ve bahtiyarlık* gibi anlamları taşıdığı da ileri sürülmüştür. Türk devlet düşüncesine göre, Türk kağanları kuta (siyasi otorite gücüne) nail olmakla birlikte yine Tanrı tarafından bahşedilmiş bazı hususiyetler taşınmalıdır. Örneğin, Tanrı kendisine *yarlıg* (Tanrının izni ve rızası, kader) vermeli, onu diğer insanlardan ayrı olarak *ülüg* (nasip, kısmet ve iyi talih) sahibi de kılmalıdır. Bu durum kitabelerde “*Tanrı yarlık verdiği için, özümün kutu var olduğu için kagan oldum*” (KT. G. 9) misalinde görülebilir. Kut anlayışı, *Kutlug, Tengride kut bulmuş, İdi-kut, Tengri-kut* biçimlerinde hükümdarlık alametlerinde, özellikle unvan ve lakaplarda da açık olarak müşahade edilebilir.

Orhun Abideleri’nde kutsal ile ilişkili en önemli mefhum ise Tanrı telakkisidir. Türkiye Türkçesinde *tanrı* şeklindeki söylenişle varlığını sürdüren ve Orhun Kitabelerinde *tengri* biçiminde karşılaştığımız kelime, çeşitli Türk topluluklarında her bölgenin fonetik özelliklerine göre şekillere bürünmüşse de, asli formunu muhafaza ederek Türklerin dahil oldukları bütün dini sistemlerde yerini almıştır. Türklerde Tanrı düşüncesinin ortaya çıkışı onların maddi gökyüzünü evrenin yaratıcısı yüce varlık şeklinde telakki etmeleriyle başlamıştır. Türklerin *Gök Tanrı* adını verdikleri bu cismani ilahi güç ise, zamanla somuttan soyuta bir tekâmül göstererek maddi gökten ayrılmış, her şeye hâkim mutlak bir varlığa dönüşmüştür. Kitabelerde çok yerde zikredilen Tengri bazen “Türk Tengrisi” şeklindeki adı ile, daha o zaman milli bir hüviyet arz eder. Göktürklerin müstakil bir devlet kurması O’nun isteği ile olmuş, kagan Türklere Tanrı tarafından verilmiştir. Fakat topluluk kağanını terk ettiği için yine Tanrı katından perişanlığa sürüklenmiştir. Yani O, Türk milletinin hayat ve istiklali ile ilgilenen bir “ulu varlık” durumundadır. Bumin ve İstemi’yi Türk töresini yürütmeleri için tahta çıkaran (KT. D. 1), “Türk budunu yok olmasın... hür ve müstakil olsun diye” İteriş Kağan ile hanımı İl-Bilge Hatun’u yükselten Tanrı’dır (KT. D.11: BK. D.10). Savaşlarda O’nun iradesi ile zafere ulaşır. Gök Tanrı Türk’ün hayatına vasitasız olarak müdahalede bulunur ve emreder,

iradesine boyun eğmeyi cezalandırır. Bağışladığı kut (siyasi iktidar) ve ülüğ (kısmet)'ü (KT. D.29; BK.K. 7) layık olmayanlardan geri alır (BK. D.34-35). Şafak söktüren, bitkiyi meydana getiren O'dur. Yani hayat verici ve yaratıcıdır. Ölüm de can veren Tanrı'nın iradesine bağlıdır (KT. K. 10).

Konumuz bakımından yazıtlardaki bir diğer kutsiyet olgusu Umay'dır. Umay, bereket ve refah sağlayıcı güzelliğin sembolü olan dişi bir ruhtur. Türk mitolojisinde oldukça önemli bir yere sahip olan ve pek çok yazılı kaynakta adı geçen Umay ile ilgili en eski belgeler Orhun Abideleridir. Tonyukuk yazıtının 38. satırında düşmanın çokluğu karşısında geri dönmek isteyenlere Tonyukuk'un verdiği cevabın bir bölümünde Umay'dan bahsedilmektedir. Yine Köl Tigin yazıtında İl-Bilge hatun Umay'a benzetilmiştir. Orhun Yazıtları, Dede Korkut Hikâyeleri ve Divanu Lugati't-Türk gibi Türklere ait en eski yazılı kaynaklarda Umay'ın açıkça kadın, anne ve çocuklarla ilgili bir ruh olduğu görülmektedir. Umay kadınların bebeklerin koruyucusu olan kutsal bir yaşam iyesidir. Aynı zamanda aile evlilik ve neslin devamının koruyucusudur. Bazı Türk topluluklarında Umay ateş ruhu olarak da kabul görmüştür.

Yer-su ile ilgili inançlar da Orhun Yazıtları'nda *yir-sub* biçiminde kutsallar olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler dini tarihleri içerisinde Gök Tanrı inancıyla birlikte çok eski dönemlerden itibaren tabiatta bir takım gizli güçlerin bulunduğuna inanmış ve onları kutsal saymışlardır. Bu tabiat kültleri yer ve gök merkezli olup, bugün artık ruh diye adlandırabileceğimiz hissettiği, işittiği, iyilik ve kötülük yapabildiği düşünülen varlıklardır. Eski Türklerin içinde manevin bir güç bulunduğuna inandıkları ve canlı addettikleri bu unsur ve olayların başında güneş, ay, yıldız, göl, ırmak, pınar, dağ, kaya, orman, ağaç, toprak, ateş gibi çeşitli varlıklar ile gök gürlemesi, şimşek, yıldırım gibi tabiat hadiseleri gelmekteydi. Bu tabiat ruhları, belirttiğimiz üzere Orhun kitabelerinde *yer-su (yir-sub)* şeklinde ifade edilirdi. Türklerin üzerinde yaşadıkları yerler gibi sular da Türklerin koruyucusuydular. Bilge Kagan ve Kültigin yazıtlarında, "*Türk Tanrısı, mukaddes yeri suyu (ıduk yir sub) öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İltiriş kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır*" (KT. D.11, BK. D.10) ifadeleriyle Türk yer ve sularının Türk budunu

yok olmasın diye onlara yardım ettiği belirtiliyordu. İşte eski Türkler bahis konusu varlıkların bizzat kendilerine değil, onlara yükledikleri gizli güçlere kutsiyet atfetmişler ve bunlara korku, minnettarlık, saygı karışımı hisler beslemişlerdir.

Gök Türk Yazıtları'nda kutsiyet konusu bağlamında incelediğimiz son konu ise Türk töresidir. Töre, abidelerdeki kutsallık mefhumunun üzerine bina edildiği temeldir. Zira töre Türklerin hayatını her alanda tanzim eden ilahi ve beşeri düzenleyici bir nizam ve hukuk düzeni demektir. Arsal'a göre, töre eski Türk sosyal hayatını düzenleyen mecburi kaideler bütünüdür ve anayasa hükmünde, değişmez ilkeleri vardır. Töre, Türk örf ve geleneklerinin kesin hükümleri birliğidir. Göktürk Kitabelerinde töresiz bir devlet veya topluluk olamayacağı belirtilmiştir. Bundan hareketle eski Türklerde kanunsuz veya hükümdarın şahsi iradesine bağlı bir yönetim şekli olmamıştır. Dolayısıyla kağanlar emirlerini, yargıçlar kararlarını töreye göre vermişlerdir. Yani halk doğrudan doğruya törenin himayesindedir. Türk töresi, oldukça sert ve kesin hükümler ihtiva etmiştir. Cezaları ağır olmakla birlikte, töre, Türk cemiyetinin bel kemiğini teşkil ettiği için hiç kimse bu cezaları haksız ve adaletsiz görmemiştir. Törenin daima doğru ve adaletli olanı emrettiğini herkes baştan kabullenmiştir. Çünkü töre, milletin yüzlerce yıllık hayat tecrübelerinden süzölmüş kaidelerden ibarettir. Göktürk Kitabeleri'ne göre, Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca *“Türk milletinin ülkesini, törüsünü düzenleyivermiş, tanzim edivermiş”* ondan sonra dört tarafa hâkimiyetini yaymış ve imparatorluğu kurmuştur. (KT. D.1: BK. D. 3). Bir ara çökmüş olan devlet yeniden bağımsızlık mücadelesine girdiği zaman İleriş Kağan töresi bozulmuş olan milleti ecdadının töresince vücuda getirmiş, harekete geçmiştir. (KT. D. 13-14 ve BK.D.12) Kitabede şu meşhur parçada *“Yukarıda gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti ilini, töreni kim bozabilecekti denmektedir.* (KT. D.22).

Sonuç olarak buraya kadar ele alınmaya çalışılan bu konu, daha detaylı bir multidisipliner perspektif araştırmaları neticesinde ve somut verilerden hareketle yeni sonuçlara erişmemizi de sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AKPINAR, Turgut, **Türkler'in Din ve Hukuk Tarihi**, İletişim, İstanbul,1999.
- AKSAN, Doğan, **En Eski Türkçenin İzlerinde**, Bilgi, İstanbul,2015.
- AYDIN, Erhan, **Orhon Yazıtları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.
- BAŞER, Sait, **Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre**, İrfan, İstanbul,2001.
- CHIU T'ANG-SHU, **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi**,(çev İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal), TTK, Ankara, 2017.
- ÇORUHLU, Yaşar, **Türk Mitolojisinin Anahatları**, Kabalcı, İstanbul 2002.
- ELİADE, Mircea, **Dinler Tarihine Giriş**, Kabalcı, İstanbul,2000.
- ELİADE, Mircea, **Mircea Eliade ve Din**, (Çev Ramazan Adıbelli), İz, İstanbul,2011.
- ERCİLASUN, Ahmet, Bican, **Türk Kağanlığa Türk Bengü Taşları**, Dergâh, İstanbul,2016.
- ERDOĞAN, Hasan, Göktürk, **Türk Töresi: Eski Türklerde Töre Uygulamaları**, Karakum, Ankara,2018.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Âbideleri**, Boğaziçi, İstanbul, 2016
- GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Kültür Bakanlığı Yay, İstanbul,1981.
- GÖMEÇ, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Berikan, Ankara, 2011.
- GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Akçağ, Ankara,2006.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**,(çev Dr. M. Reşat Uzmen), Ötüken, İstanbul,1980.
- GUMİLÖV, L.N. **Eski Türkler**, Birleşik, İstanbul,1999.
- GÜNGÖR, Harun, **Türk Din Etnolojisi**, IQ Kültür Yay, İstanbul,2012.
- İNAN, Abdülkadir, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara,1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Eski Türk Dini**, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara,1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken, İstanbul,2002.
- LIU MAU-TSAI, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**,(çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), Selenge, İstanbul,200
- ÖGEL, Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.2001.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, TTK, Ankara,1995.

ÖLMEZ, Mehmet, **Orhon -Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistandaki Eski Türk Yazıtları(Metin-Çeviri-Sözlük)** ,Bilgesu, Ankara,2015.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, TDK, Ankara, 2011.

ÖZTÜRK, Ali, **Ötüken Türk Kitabeleri**, Ötüken, İstanbul,1973.

ÖZTÜRK, Rıdvan, **Köktürkçe El Kitabı**, Palet, Konya,2015.

ROUX, Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (Çev Aykut Kazancıgil),İşaret, İstanbul,1994.

SERTKAYA, Osman Fikri, **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara,1995.

SİNOR Denis, **Erken İç Asya Tarihi**, İletişim, İstanbul,2000.

TANYERİ, Yavuz, **Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi**, Boğaziçi, İstanbul,2017.

TANYU, Hikmet, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, No:148.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Göktürkler I-II-III**, TTK, Ankara, 2014.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul,2017.

TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları**, Bilgesu, Ankara,2017.

THOMSEN, V. **Orhon Yazıtları Araştırmaları**,(çev Vedat Köken),TDK, Ankara, 2011.

Makaleler

ALYILMAZ, Cengiz, “Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme”,**Türk Dilleri Araştırmaları** (György Kara Özel sayısı),2000.s.103-112.

ALYILMAZ, Cengiz, “İpek Yolu Ve Orhun Yazıtları”, **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum,2004,s. 181-192.

ALYILMAZ, Cengiz, Köktürk Yazıtları ve Köktürk Yazıtlarında Atlar”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**,(4), 1996.s. 155-163.

ALYILMAZ, Cengiz, Orhun Yazıtları, Türkler”, **Yeni Türkiye**, C. III, Ankara, 2002,s.1385-1404.

ARSAL, Sadri, Makdudi,” Kutadgu Bilig”, Türk Tarihi ve Hukuk, **İstanbul Ün. Hukuk Fak. Yay**, 1947,s.1-33.

AYAN, Ekrem, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, Türkler, **Yeni Türkiye**, Ankara, C.III,2002.s.1127-1141.

- AYDEMİR, Adem, “Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.187,2010,s.197-222.
- BİLGİN, Azmi, “Gök Tanrı Terimi Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C.II. S.IV,2005.s,190-197.
- DEMİRCİ, Kürşat, “Kutsiyet”, **DİA**, C.XXVI, Ankara,2002.s.495-496.
- DOĞAN, Ahmet, “İslamiyet’ten Önceki Türk İnancına Dair”, **Türkler, Yeni Türkiye**, C.III. Ankara,2002.s.305-319.
- DURMUŞ, İlhami,“Arkeolojik Kalıntı, Buluntu Ve Yazılı Belgelere Göre Köl Tigin Bilge Kağan Anıtlıkları Ve Bu Anıtlıklardak Türk Kültür Unsurları”, **Gazi, Türkiyat**,2007,s.35-58.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, “Türklerin İslamiyete Geçiş Sürecinde Tenri Ve Allah Algıları”, **DTCF Dergisi**, 58,1(2018).s.301-336.
- GÖMEÇ, Saadettin, “Eski Türk İnancı Bir Özet”,dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/29/208.
- GÖMEÇ Saadettin, “Umay Meselesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.V.1990.s.277-282.
- GÜL, Ahmet, **Kur’an’a Göre Kutsalve Kutsallık**, Marmara Üniversitesi Tefsir İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul,2013.
- GÜNGÖR, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, **Türkler, Yeni Türkiye**, C.III, Ankara, 2002.s.463-503.
- KAÇALIN, Mustafa, “Orhun Yazıtları”, **DİA**, C.XXXIII,2007.s.390-393.
- Kafesoğlu İbrahim,“Eski Türk Dini”,**Türkler, Yeni Türkiye**, Ankara, C.III,2002.s.290-304.
- KARAKAŞ, Selim, “Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri”, media.turuz.com.s.30-44.
- KARAKAŞ, Selim, “Orhun Abideleri’nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.I.2016.s.158-199.
- KARAKAŞ, Selim, “Türklerin Orijinal Dinleri Meselesi”,**Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 13.2.2014,s.463-477.

- KAYA, Ceval, “Köktürkçe Teñri Teg Teñri Yaratmış İbaresini Üzerine”,7. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, **TDK**, Ankara, 2010,s.1-3.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, “Gök Tanrı İnancı”, Türkler, **Yeni Türkiye**, C.III. Ankara,2002.s.326-329.
- KURAT, Akdes Nimet, “Göktürk Kağanlığı”, Türkler, **Yeni Türkiye**, Ankara,2002.s.75-123.
- LUMİR, Jisl, “Kül Tegin Anıtında 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, **Belleten**, XXVII, Sayı: 107,1963.s.388-410.
- MEMMEDOV, B.Celal, “Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvetlerine İnanma”, Türkler, **Yeni Türkiye**, C.III,2002.s.585-598.
- OKAY, Bülent, “Tarihte Bir Gezinti, Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof Gülçin Çandarlıoğlu’na 75 Yaş Armağanı”, (Ed. Yrd. Doç.Dr. Erman Şan), **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı**, İstanbul,2017.s.205-218.
- PAMİR Aybars, “Orta Asya Türk Hukukunda “Töre” Kavramı”,**Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.LIX, S.IV,2010.s.359-376.
- POTAPOV, L.P. “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.I,1996.s.213-233.
- RIZAYEVA Geybullayev, “Eski Türklerde Umay Tanrıçası”, (Çev Muvaffak Duranlı), **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.III,1999,s.215-218.
- SKOBELEV, Sergei, “Eski Çağdaş Türklerde Umay Tanrıçası Görüntüsünün Parçaları ve İkonografisi, Türkler”,**Yeni Türkiye**, C.III, Ankara, 2002,s.1665-1661.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türk”, **DİA**, CXXXI, 2012.s.470.
- THOMSEN, Wilhelm “Moğolistan’daki Türkçe Kitabeler”,**Türkiyat Mecmuası**, C.II,1928, s. 33-60.
- TURAN, Fatma Ahsen, “Eski Türklerde Tek Türk İnancı”, Türkler, **Yeni Türkiye**, C.III. Ankara, 2002.s.320-325.
- YILDIRIM, Kürşat, “ İslam Öncesi Türk Devletlerinde Hükümdar Unvanları ve Alametleri”, **Afyonkarahisar I.Türk Tarihi Sempozyumu Türklerde Devlet**, (Ed H. Alan-A. Ahmetbeyoğlu-U. Demir-A. Bayca), İstanbul, 2018,s.491-496.

İnternet Kaynakları

<https://tdk.gov.tr/>

ÖZGEÇMİŞ

Giresun'da doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimini Giresun'da tamamladım.2016 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinde Tarih bölümüne başladım ve 2016 yılında mezun oldum. Aynı yıl Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında yüksek lisans programını kazandı. 2019 yılında yüksek lisansımı tamamladı.

